

L'expressió territorial del poder reginal a Portugal: els itineraris de les reines, d'Elionor de Lancaster (n. 1458-m. 1525) a Elionor d'Àustria (n. 1498-m. 1558)

Territorial Expression of Queenly Power in Portugal: Queens' Itineraries, from Eleanor of Lancaster (b. 1458-d. 1525) to Eleanor of Austria (b. 1498-d. 1558)

per Ana Maria S. A. Rodrigues i Inês Olaia*

Universitat de Lisboa

RESUM:

L'expressió del poder de les reines sobre el territori és multifacètica. En aquest text, mitjançant l'estudi dels itineraris de les reines consorts de Portugal, busquem entendre quines relacions es van teixir entre elles i els seus esposos, la cort i el regne en el trànsit de l'edat mitjana a la modernitat. Les sobiranes d'aquests temps s'han desplaçat amb més freqüència juntament amb els marits i han passat més temps en l'entorn cortesà que les antecessores. Van tenir, també, una preferència més gran per Lisboa, la ciutat que s'estava afirmant com a capital del regne. Només Elionor de Lancaster, que va sobreviure trenta anys al seu cònjuge, va tenir una circulació pròpia, en relació amb les seves terres i els llocs on va fer fundacions pietoses i assistencials.

PARAULES CLAU:

Reginalitat, itineraris reals, Portugal, territori.

ABSTRACT:

The expression of queenly power over the territory is multifaceted. Through the study of the itineraries of the queens-consort of Portugal, we aim at understanding their relations to their husbands, the court, and the kingdom in the transition from the Middle Ages to the Early Modern period. The queens of these times travelled more frequently with their husbands and spent more time in a courtly environment than their predecessors. They also had a more obvious preference for Lisbon, the city that was increasingly asserting itself as the capital of the kingdom. Only Eleanor of Lancaster, who lived as a widow for thirty years, had a circulation of her own, related to her lands and the places where she made pious and charitable foundations.

KEY WORDS:

Queenship, royal itineraries, Portugal, territory.

Introducció

L'estudi de la itinerància regial té un llarg recorregut historiogràfic. Originalment, els historiadors van veure en la itinerància dels sobirans una funció sobretot de caràcter econòmic, que servia al sobirà per accedir als recursos que les diferents

Recepció: 31/01/2022. Avaluacions: 16/03/2022, 06/04/2022. Versió definitiva: 26/06/2022.

* Ana Maria S. A. Rodrigues, ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0002-6539-8801>; Inês Olaia, ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0003-0528-4666>.

DOI: <https://doi.org/0.31009/recerques.2022.i81.06>

regions del regne proporcionaven per al seu sosteniment. Més recentment, s'ha considerat que es tracta d'una realitat política, un subproducte de la necessitat d'afirmació del poder del rei a la totalitat del regne.¹ El rei governava movent-se pel territori, i així superava les dificultats plantejades per la distància i per una comunicació escrita reduïda, almenys en un període inicial de l'edat mitjana. Com que en si mateix era un exercici de poder, la itinerància no deixava de tenir també una motivació econòmica, ja que, per exemple, ajudava a la recaptació d'impostos.²

La disminució de la itinerància de la cort i l'emergència de capitals a la baixa edat mitjana han estat interpretades com una conseqüència de la burocratització i la centralització del poder monàrquic. Tot i això, en els regnes ibèrics, aquest procés sembla haver-se registrat més tard respecte d'altres homòlegs europeus.³ Com a norma general, els monarques ibèrics tendien a moure's alternant residències i romanent-hi durant períodes breus d'unes setmanes, cosa que contribuïa a la creació de «capitals provisionals». Encara que Françoise Lainé, seguint altres autors, afirmi que Portugal era diferent dels regnes veïns perquè sí que va tenir una capital des de molt aviat,⁴ la veritat és que la cort portuguesa no es va sedentaritzar fins al segle XVI. Estudiant els itineraris regis del període comprès entre finals del segle XIII i mitjans del segle XV, Rita Costa Gomes va concloure que Lisboa, Coïmbra i Santarém eren tres nuclis fonamentals en el recorregut cortesà. Amb ells s'articulaven Évora, en un període més tardà, i algunes localitats destinades a moviments estacionals, com Sintra i Almeirim. L'existència de palaus reials en tots aquests llocs servia com a punt de referència. Amb el pas del temps, els moviments en el territori es van anar restringint, cosa que es va reflectir en la decadència d'aquests espais.⁵

Si bé tot això era així per al rei, la situació de la reina no era necessàriament la mateixa. Com va subratllar Diana Pelaz per al cas castellà, malgrat que la muller del monarca compartia la naturalesa errant de la vida cortesana, els camins que traçava a través del regne i el seu significat estaven coberts per la singularitat de la seva funció de consort reial. Les característiques i les motivacions dels itineraris reginals eren diferents de les dels recorreguts del sobirà. Tot i això, els desplaçaments de la reina compartien amb els del rei «unos mismos parámetros visuales de

1. R. C. GOMES, *A corte dos reis de Portugal no final da Idade Média*, Lisboa, Difel, 1995, 242.

2. Almenys pel que fa a la Corona d'Aragó. C. GUILLERÉ, «Itinérance des princes et finances. L'exemple de la couronne d'Aragon au début du XIVe siècle», dins A. PARAVICINI-BAGLIANI, E. PIBIRI i D. REYNARD (ed.), *L'itinérance des seigneurs (XIVe-XVe siècles)*, Lausana, Université de Lausanne, 2003, 327-350.

3. F. LAINÉ, «Introduction», *e-Spania* [en línia] 8, desembre 2009, URL: <http://journals.openedition.org/e-spania/18558> [posada en línia: 20 de desembre de 2009; consulta: 30 de desembre de 2021], DOI: <https://doi.org/10.4000/e-spania.18558>.

4. LAINÉ, «Introduction»...

5. R. COSTA-GOMES, «Les déplacements de la cour portugaise. Deux axiomes et quatre hypothèses, pour une comparaison des monarchies ibériques», *e-Spania* [en línia] 8, desembre 2009, URL: <http://journals.openedition.org/e-spania/18853> [posada en línia: 18 de desembre de 2009; consulta: 30 de desembre de 2021], DOI: <https://doi.org/10.4000/e-spania.18853>.

comunicación política ante el reino»⁶ per la seva capacitat de representar la monarquia, en conjunt amb el rei o fins i tot sense ell.

Tot i que els itineraris regis portuguesos medievals han estat reconstruïts des de mitjans del segle passat,⁷ els de les reines consorts no han suscitat fins fa poc el mateix interès.⁸ El fet és degut, sobretot, a la dificultat de recollir la documentació emesa per les reines, atès que els registres de les seves cancelleries es van perdre gairebé del tot. De les cancelleries, només ens queden escasses desenes de documents originals repartits pels més diversos arxius i uns centenars de còpies o confirmacions, que poden no registrar el lloc on van ser emesos els originals. Això no va impedir a les autores de les biografies de les reines de finals del segle XIV i inicis del XV de proposar els itineraris probables d'Elionor Teles (r. 1371-1383),⁹ Felipa de Lancaster (r. 1387-1414)¹⁰ i Elionor d'Aragó (r. 1433-1445).¹¹ Utilitzant la mateixa metodologia,¹² en aquest text ens proposem reconstruir els itineraris de les reines que van viure en la transició de l'edat mitjana a la modernitat i cercar quines transformacions es van produir en la relació de les reines amb els seus esposos, la cort i el regne durant aquest període.

L'itinerari de Elionor de Lancaster: els seus primers anys

Sobre els itineraris de la reina Elionor de Lancaster (r. 1481-1525), comparada amb altres consorts, els historiadors tenim a la nostra disposició força informació. Tot i que cal assenyalar també que els vestigis conservats abracen un període cronològic molt ampli, atès que la reina va gaudir d'una longevitat inusitada per a l'època. No obstant això, tenim molt poques dades sobre les seves estades i deambulacions pel regne com a esposa del príncep hereu. La primera notícia està data-

6. D. PELAZ FLORES, *Poder y representación de la reina en la corona de Castilla (1418-1496)*, Valladolid, Junta de Castilla y León, 2017, 120.

7. COSTA-GOMES, «Les déplacements...».

8. M. J. A. SANTOS, «As chancelarias das rainhas de Portugal na Idade Média (breves notas de investigação)», dins L. A. FONSECA, L. C. AMARAL i M. F. F. SANTOS (coord.), *Os reinos ibéricos na Idade Média: Livro de homenagem ao Professor Doutor Humberto Carlos Baquero Moreno*, Porto, Universidade do Porto - Livraria Civilização, 2003, III, 1105-1109.

9. I. P. BALEIRAS, *Uma rainha inesperada. Leonor Teles*, Lisboa, Círculo de Leitores, 2012, 424-434.

10. M. S. SILVA, *A rainha inglesa de Portugal. Filipa de Lencastre*, Lisboa, Círculo de Leitores, 2012, 140-151.

11. A. M. S. A. RODRIGUES, *As tristes rainhas. Leonor de Aragão. Isabel de Coimbra*, Lisboa, Círculo de Leitores, 2012, 107-118.

12. Que consisteix bàsicament a registrar, quan tinguin lloc i data, totes les referències a la reina trobades en cròniques, relats de viatges o de festes, cartes, etc., a més dels documents emesos per ella mateixa. Som conscients de les mancances d'aquesta metodologia; per exemple, del fet que la cancelleria de vegades es distanciava en l'espai del rei o de la reina. Vegeu COSTA-GOMES, «Les déplacements...». Per això, n'excloem els documents emesos per oficials de la reina en nom seu en els quals ella no va posar la signatura.

MAPA 1
Itineraris d'Elionor de Lancaster com a princesa

da el 22 de gener de 1471, a Setúbal, quan es va casar amb Joan de Portugal.¹³ L'any següent, estant el rei Alfons V a Beja, ell i la infanta Beatriu, mare d'Elionor,¹⁴ van establir-hi les cases del príncep i de la princesa,¹⁵ com el seu estat exigia. De Beja,

13. Vegeu el mapa 1 i la taula 1. Les referències documentals i bibliogràfiques dels itineraris són a les taules. Tots els mapes han estat fets per Àngela Pité (angelaimp05@gmail.com).

14. Beatriu, vídua de l'infant Ferran de Portugal, germà d'Alfons V, era germana de la reina de Castella Isabel de Portugal i, per tant, tia d'Isabel la Catòlica. Sobre ella, vegeu: M. B. DÁVILA, *A mulher dos Descobrimentos: D. Beatriz, infanta de Portugal*, Lisboa, Esfera dos Livros, 2019.

15. A Portugal, des de mitjans del segle XV, per distingir-lo dels altres infants, l'hereu del tron s'anomena príncep. La seva muller és la princesa.

els prínceps se'n van anar a Lisboa.¹⁶ No tenim referències per a 1473, però el gener de 1474 Elionor va fer una entrada solemne a Évora acompanyada per la seva mare, la seva tia Felipa i els seus germans. I el 18 de maig de 1475, a Lisboa, va donar a llum el que va acabar sent el seu únic fill, Alfons.

Continuava a la mateixa ciutat el primer dia de març de 1476, quan, com a regent,¹⁷ va nomenar procuradors per rebre homenatge dels tres estats del regne en nom d'aquest fill, proclamat hereu i successor del seu pare, Joan, i, a la vegada, hereu i successor d'Alfons V al regne de Portugal.¹⁸ I el 6 de març, encara a Lisboa i en nom del seu fill, va contestar a un requeriment dels tres estats reunits per a aquest homenatge, confirmant els privilegis respectius d'aquests estats. Poc després, viatjà al nord del regne per a rebre el seu marit en la tornada de Joan a Portugal. Tots els cronistes assenyalen que, en sortir de Castella, el príncep se'n va anar a passar la Setmana Santa a Miranda do Douro. Tot i això, si bé Resende afirma que Elionor l'esperava allà, Góis la situa a Guarda, on el príncep va anar immediatament.¹⁹ Sabem també que Elionor era a Santarém amb el seu marit quan Alfons V va tornar de França, el novembre de 1477.²⁰ Joan, en saber que el vaixell que portava el seu pare atracaria a Cascais i, després, a Oeiras, va anar a trobar-lo i tots dos van entrar junts a Lisboa, on la princesa els va acompanyar uns dies més tard.

Dels moviments d'Elionor durant 1478 i 1479 no disposem de cap dada. És possible que hagués estat a Alcáçovas el setembre de 1479, quan es van signar les paus entre Portugal i Castella de les quals la seva mare, Beatriu, va ser una de les negociadores,²¹ perquè el cronista assenyalava que de seguida el rei, el príncep i la cort se'n van anar a Lisboa, d'on van fugir el gener de 1480 a causa de la pesta. Sembla que el rei es va desplaçar a Viana-a-par-de-Alvito i Elionor i el seu marit van viatjar fins a la localitat de Beja. En aquest lloc degué romandre la princesa

16. El cronista Garcia de Resende diu que se'n van anar a Évora, que podia ser una etapa del camí. Tot i això, el fet que la princesa fes la seva entrada solemne en aquesta ciutat dos anys més tard invalida aquesta hipòtesi. G. RESENDE, «Crónica de D. João II», dins *Crónica de D. João II e Miscelânea*, ed. de J. V. Serrão, Lisboa, IN-CM, 1973, 6.

17. Alfons V es va casar amb la seva neboda Joana de Castella el 1475 per ajudar-la a recuperar el tron, usurpat per la seva tia Isabel, la futura Reina Catòlica. El mes de maig d'aquell any, va entrar a Castella amb el seu exèrcit, i va deixar el príncep Joan com a regent de Portugal. Però Joan també va haver d'anar-se'n a Castella per ajudar el seu pare i va deixar la seva dona Elionor com a regent el gener de 1476. I. G. SÁ, *De princesa a rainha velha: Leonor de Lancastre*, Lisboa, Círculo de Leitores, 2011, 58. Sobre la intervenció portuguesa a Castella i els seus resultats, vegeu: P. ROMERO PORTILLA, *Dos monarquías medievales ante la modernidad. Relaciones entre Portugal y Castilla*, La Corunya, Universidade da Coruña, 1999, 137-163.

18. Amb motiu del seu matrimoni amb Joana de Castella, Alfons V havia reservat el tron de Portugal al seu fill Joan i al seu net acabat de néixer. SÁ, *De princesa...*, 58.

19. En el mapa, decidim mantenir les dues ubicacions, ja que no tenim motius per privilegiar-ne una en detriment de l'altra.

20. Sobre aquest viatge fet per Alfons V per demanar l'ajuda de Lluís XI en la lluita contra els Reis Catòlics, vegeu: I. O. MONTEIRO, «*Ce pauvre Roy de Portugal*», *Uma outra perspectiva da viagem de D. Afonso V a França (1476-1477)*, tesi de màster, Porto, Universitat de Porto, 2020.

21. DÁVILA, *A mulher...*, 151-165.

Elionor la resta de l'any i els primers mesos de 1481, ja que disposem de diferents referències de la seva presència. Fins al mes d'abril no tornaria a desplaçar-se amb el seu marit, el príncep Joan: van anar a Torres Novas per celebrar les festivitats pròpies de la Setmana Santa. No obstant això, no van trigar gaire a tornar. Aquell mateix estiu, Elionor i Joan van tornar a instal·lar-se a Beja fins que, a principis del mes d'agost, el príncep va ser requerit a Sintra perquè el rei Alfons V agonitzava.

Elionor no va anar amb Joan a acomiadar-se del rei en el seu llit de mort, però sí que va anar-hi al funeral solemne que, va tenir lloc a finals de setembre al monestir de Batalha i que va reunir la més alta noblesa i clergat del regne. La seva presència és notable, perquè les reines no sempre participaven en els funerals, especialment si eren de familiars propers: es temia que el dolor per la pèrdua d'un ésser estimat els resultés insuportable, posant la seva vida en perill.²² Aca-bada la cerimònia, se'n van anar tots dos a Évora, on les Corts van començar a principis de novembre.²³

Reprenem l'itinerari l'any següent, el 1482, quan la trobem a Montemor-o-Novo el febrer i a Almeirim el desembre. Continuava a Almeirim per la Quaresma de 1483, quan va perdre un fill que esperava. La llarga estada en aquest palau allunyat del tràfec urbà²⁴ pot haver tingut relació amb les dificultats de l'embaràs. Per Setmana Santa d'aquell any ja era a Santarém, per, poc després, marxar cap a Avis, Évora i Abrantes. A tots aquests llocs, va coincidir amb el seu marit,²⁵ i això fa suposar que van estar-s'hi junts, si no tot, gairebé tot el temps. L'octubre²⁶ se'n van anar tots dos en romeria a São Domingos da Queimada, un santuari a prop de la ciutat de Lamego, per demanar la gràcia de tenir més fills, segons diuen els cronistes. Després, la reina se'n va anar a Viseu, seu del ducat del seu germà Dídac, i d'allà a Porto, on se li va unir el seguici de Joan II a partir de mitjans de desembre, després d'haver fet un periple per les terres del duc de Bragança.²⁷ A Porto es van quedar tots dos fins al gener de 1484, a continuació van anar a Aveiro, a visitar la

22. És el parer del cronista Pina per explicar l'absència d'Elionor de Lancaster i d'Isabel de Castella i Aragó en el funeral del príncep Alfons, fill de la primera i marit de la segona. Vegeu, PINA, «Chronica...», 989-990.

23. Vegeu el mapa 2 i la taula 2. Els itineraris d'Elionor de Lancaster com a reina van ser publicats per I. C. SOUSA, *A rainha D. Leonor (1458-1525): poder, misericórdia, religiosidade e espiritualidade no Portugal do Renascimento*, Lisboa, Fundação Calouste Gulbenkian, 2002, 182-195. Com que hem trobat errors de lectura i interpretació en el text, i hem descobert més documents de la reina, ens va semblar útil proposar una nova versió d'aquests itineraris.

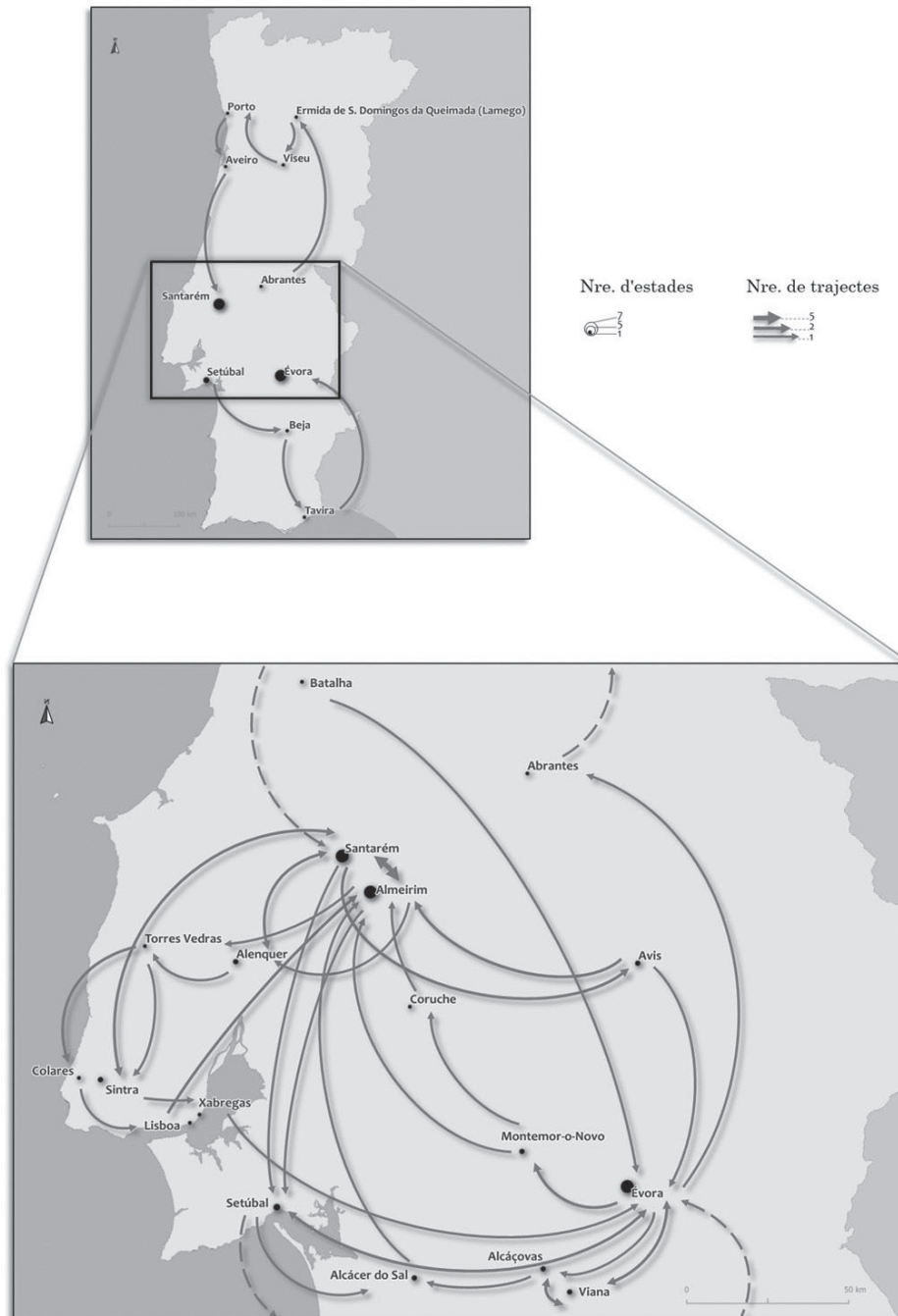
24. GOMES, *A corte...*, 270-271.

25. Ho comprovem a través dels itineraris de Joan II. J. V. SERRÃO, *Itinerários do rei D. João II (1481-1495)*, Lisboa, Academia Portuguesa da História, 1993.

26. Els cronistes Pina i Resende assenyalen que va ser a finals de setembre, però l'itinerari del rei demostra que Joan II es va quedar a Abrantes fins almenys l'11 d'octubre, i el 26 del mateix mes ja era a Lamego. SERRÃO, *Itinerários...*, 122.

27. El duc, marit de la germana d'Elionor, Isabel, havia estat executat el maig d'aquell any per traïció i les seves terres confiscades per la Corona; els seus germans i els seus fills van fugir a Castella, on van ser protegits per Isabel la Catòlica. SÁ, *De princesa...*, 84-100.

MAPA 2
Itineraris d'Elionor de Lancaster com a reina consort

infanta Joana, germana del rei, reclosa al monestir de Jesús d'aquesta vila,²⁸ i després a Santarém, on van passar la Setmana Santa. Sabem que el rei va romandre a Santarém fins al 6 de juliol; la reina devia estar-s'hi amb ell, però només en tenim una altra referència directa del 8 de maig.

El juliol, tots dos següents es van moure a l'uníson fins a Setúbal. Va ser en aquesta vila on, el 28 d'agost de 1484, el rei Joan II va acusar de traïció i va apunyalat amb les seves pròpies mans el germà gran de la seva muller, el duc de Viseu, Dídac. Llavors, el ducat va ser transmès al germà menor, Manuel, el títol del qual va canviar a duc de Beja i senyor de Viseu.²⁹ Els cronistes no ens revelen la reacció d'Elionor davant el gest brutal del seu marit, però el viatger polonès Nicolaus von Popplau, present a la cort portuguesa per aquests dies, va escriure:

Se me dijo también que la Reina, al saber la muerte de su hermano, se arrancaba los cabellos, torcía sus brazos, y prorrumplía en gritos y sollozos desesperados. Informado el Rey, la amenazó, si continuaba así, de envolverla en la misma causa de traición de su hermano, y entonces se quedó quieta.³⁰

És poc probable, però, que Joan II dubtés de la lleialtat de la seva dona. Tan sols dotze dies després de la mort del germà d'Elionor, en anar-se'n a Sabugal al capdavant de l'exèrcit per sotmetre la fortalesa local que es trobava en mans de la muller d'un dels implicats en la conjura del duc de Viseu, va escriure al consell de Lisboa per ordenar-los que complissin els manaments de la reina com si fossin els seus.³¹ Elionor va emetre llavors diverses cartes des de Setúbal, el setembre, per resoldre problemes del regne, mentre Joan II en va emetre d'altres des de Castelo Branco, en una mena de govern compartit que evoca la lloctinença de la Corona d'Aragó exercida per les reines,³² però amb menys formalitat. La separació dels cònjuges no va durar gaire temps, ja que el rei Joan II va emmalaltir i va decidir tornar al sud. Elionor va anar a trobar-lo i la parella es va reunir de nou a mitjans d'octubre, a Almeirim. Durant la seva malaltia, Joan II va demanar a Elionor que firmés les seves cartes, un altre senyal de confiança en l'esposa, cosa que va succeir fins a l'11 de novembre de 1484. Per al rei, la reina era la seva substituta natural en els moments en què es trobava incapacitat o era absent.

A partir de llavors, tenim menys referències dels desplaçaments d'Elionor. L'abril de 1485 va estar a Santarém i el setembre a Sintra, on el rei va anar a reunir-se amb ella. Continuaven tots dos a Sintra el gener de 1486, des d'on van desplaçar-se cap a

28. I a qui Joan II havia confiat la criança del seu fill bastard Jordi. SÁ, *De princesa...*, 73.

29. SÁ, *De princesa...*, 100-108.

30. *Viajes de Extranjeros a España y Portugal en los siglos XV, XVI y XVII. Colección de Javier Liske, traducidos del original y anotados por F. R.*, Madrid, Casa Editorial de Medina, 1878, 39.

31. Arquivo Municipal de Lisboa, Arquivo Histórico (AML-AH), Chancelaria Régia, Livro 2º de D. João II, fls. 33-33v, carta del 10 de setembre de 1484.

32. T. EARENIGHT, *The King's Other Body: María of Castile and the Crown of Aragon*, Philadelphia, University of Pennsylvania Press, 2010.

Santarém. El febrer de 1487, la reina era de nou amb el rei a Santarém, i el març de l'any següent, a Avis. Continuaven junts la vigília del Diumenge de Resurrecció, a Almeirim, quan Joan II va rebre la notícia que el seu cosí Maximilià I, rei dels Romans, havia estat capturat a Bruges; per això, no hi va haver festes per celebrar el triomf de Crist sobre la mort. Va ser, probablement, durant el desplaçament des d'Almeirim cap a Almada, a principis de maig,³³ quan va esdevenir un episodi de valor i galanteria del sobirà davant de la seva muller relatat per Garcia de Resende. Un dia que la cort se'n va anar a veure córrer bous a Alcochete, un bou es va escapar del tancat i va marxar corrent impetuosament pel carrer per on arribava el rei amb el seu seguici. Tots van fugir amb por, però el rei es va posar davant de la reina amb la capa al braç, empunyant l'espasa per defensar-la, i el bou va passar a la seva vora sense aturar-se.³⁴

L'octubre, Elionor estava amb el seu marit a Setúbal, quan van portar des d'Àfrica a la cort un príncep wòlof, que va ser convertit al cristianisme i batejat a la cambra de la reina, el 3 de novembre. El maig de 1489, continuaven tots dos junts a Beja. A mitjans de juny, el rei i la cort se'n van anar a Tavira;³⁵ Pina i Resende diuen que la reina els va acompanyar, però sembla que Elionor els va seguir uns dies més tard, perquè hi ha un document signat per ella mateixa a Beja el dia 6 de juliol. Des de Tavira, a finals de setembre, el rei i la reina se'n van anar a fer un periple per l'Algarve³⁶ i de seguida van dirigir-se a Évora, on van arribar el 7 de novembre. Hi van romandre gairebé tot l'any següent, excepte el setembre i l'octubre, període en què la pesta va fer dispersar la cort per Viana, Alvito i Alcáçovas,³⁷ però no sabem on es va allotjar la reina. El novembre de 1490, van tenir lloc a la mateixa Évora les noces del príncep Alfons amb Isabel de Castella i Aragó (n. 1470-m. 1498), la primogènita dels Reis Catòlics.

Elionor de Lancaster i Isabel de Castella i Aragó

Durant uns quants mesos, l'itinerari d'aquesta futura reina de Portugal i el de la reina Elionor, la seva sogra, van coincidir, per la qual cosa els tractarem i examinarem en conjunt.³⁸

El matrimoni per poders dels prínceps va tenir lloc a Sevilla el 18 d'abril de 1490,³⁹ però Isabel va ajornar el viatge cap al regne veí fins al mes de novembre. Des de Còrdova, la princesa va ser portada pels seus pares, els Reis Catòlics, i germans a Constantina, on es van fer les festes de comiat, i després a Badajoz, on va ser rebuda a la ribera del Caya per la comitiva portuguesa el dia 22 de novembre. L'entra-

33. Ho afirma SERRÃO, *Itinerários...*, 306.

34. RESENDE, «Crónica...», 111.

35. SERRÃO, *Itinerários...*, 345.

36. I hi van visitar Silves, Lagos i Portimão, segons els itineraris del rei. SERRÃO, *Itinerários...*, 353-354.

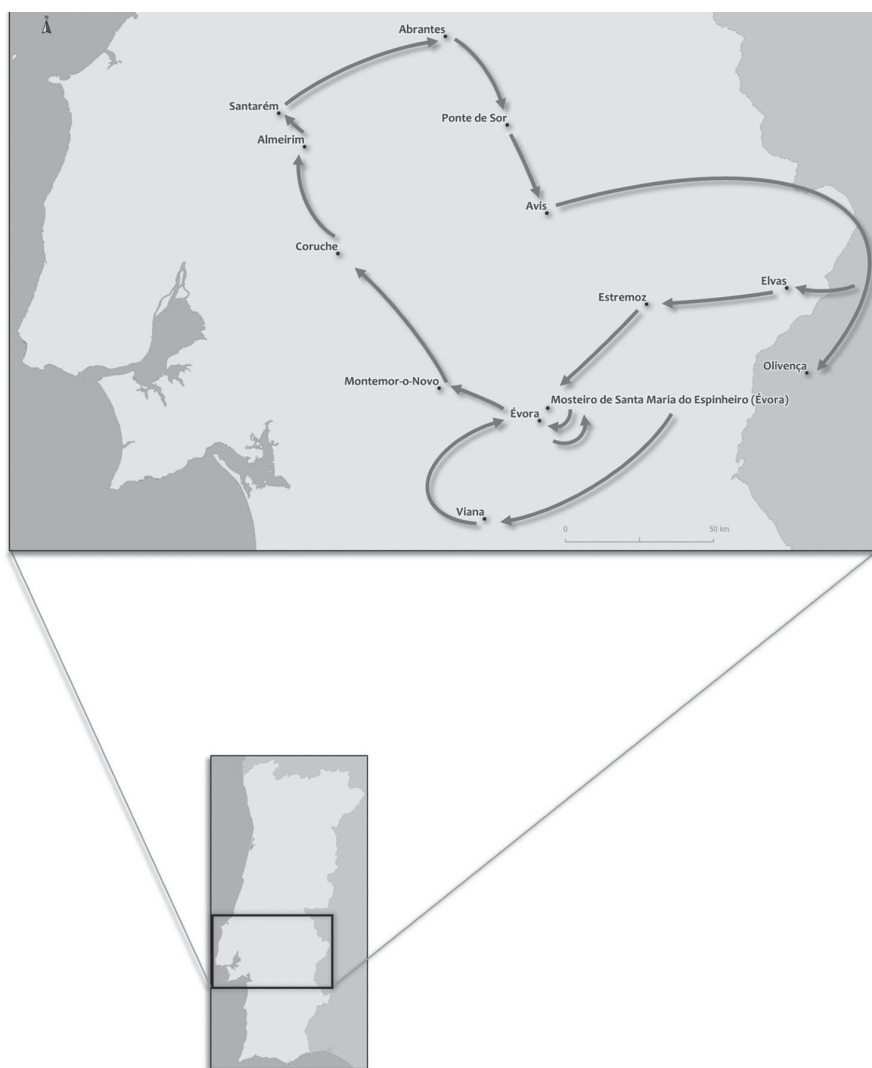
37. SERRÃO, *Itinerários...*, 393-401.

38. Per a l'itinerari d'Isabel, vegeu el mapa 3 i la taula 3.

39. R. MARTÍNEZ ALCORLO, *Isabel de Castilla y Aragón*, Madrid, Sílex, 2021, 129.

da a Portugal es va fer per Elvas i va continuar per Estremoz cap al monestir de Santa Maria do Espinheiro, als afores d'Évora,⁴⁰ on va tenir lloc la benedicció nupcial. Per això, devia ser a Évora on van celebrar les festivitats corresponents.

MAPA 3
Itineraris d'Isabel de Castella i Aragó com a princesa

40. I no d'Estremoz, com assenyala MARTÍNEZ ALCORLO, *Isabel...*, 129.

En els primers dies de gener de 1491, la cort va fugir de la ciutat –el monarca, a Fonte Coberta; els prínceps, al monestir d'Espinheiro– perquè la pesta havia tornat a esclatar a Évora, però la reina Elionor, malalta, s'hi va quedar fins que Joan II va tornar per la vigília de Reis.⁴¹ El 10 de gener, els reis, els prínceps i la cort es van traslladar a Viana-a-par-de-Alvito, i van tornar a Évora el febrer. En aquesta ciutat van passar la Quaresma, la Setmana Santa i les Vuitenes, en festes i plaers, i el maig van partir cap a Santarém, passant per Montemor-o-Novo, Coruche i Almeirim. Els prínceps van fer una entrada solemne a Santarém el 14 de juny, i la parella reial, l'endemà, de manera més discreta. Les celebracions i les alegries no van parar fins que, el 12 de juliol, a la Ribeira de Santarém, fent una carrera amb un amic, Alfons va caure del cavall i no va tornar a recuperar la consciència; va morir l'endemà.

Joan II, Elionor i Isabel es van quedar quinze dies més en una casa de la Ribeira, passant el dol, i de seguida van tornar a la vila alta. La princesa i la seva sogra es van quedar a Santarém mentre el rei i la cort es desplaçaven al monestir de Batalha, l'agost, per a l'enterrament solemne del príncep.⁴² Mentrestant, els Reis Catòlics havien enviat un emissari a la seva filla per saber si es volia quedar a Portugal o tornar a Castella, com li permetia el contracte matrimonial.⁴³ Isabel va escollir tornar-hi. Joan II, el setembre, la va acompanyar a Abrantes i Ponte de Sor, i la va deixar continuar per Avis i Olivença fins a Castella. Abans, des de Santarém, entre el 28 d'agost i el 9 de setembre, la princesa havia nomenat diversos oficials per a la vila de Torres Vedras, que va quedar a les seves mans.⁴⁴

Després d'acomiar-se de la vídua del seu fill, Elionor se'n va anar al monestir de Santa Maria das Virtudes, a Aveiras de Cima, i després a Alenquer, on el rei també va anar per trobar-se amb ella.⁴⁵ De seguida, es van desplaçar junts al monestir de Varatojo, prop de Torres Vedras, i hi van estar-se uns dies fent les seves devocions, per dirigir-se més tard a Colares, a les rodalies de Sintra, i arribar l'octubre a Lisboa. En aquesta ciutat es va quedar el rei la resta de l'any i la primera meitat de 1492. De la reina, només tenim constància de la seva presència a Lisboa el maig, quan ell, un altre cop malalt, es va desmaiar a casa seva. Al desembre era a Almeirim, on també es trobava el rei. De tot l'any 1493, només sabem que a finals de setembre es troba amb el rei a Torres Vedras, i que se'n va anar cap a Sintra el mateix dia que Joan II va començar una romeria al monestir de Santo António da Castanheira. El rei se li va ajuntar més tard a Sintra i tots dos van fer una novena a la propera ermita de Santa Maria da Pena.

41. PINA, «Chronica...», 980; RESENDE, «Crónica...», 188.

42. PINA, «Chronica...», 989-990.

43. Biblioteca Pública d'Évora, cód. CIII/2-20, fls. 23v-24.

44. En casar-se amb el príncep Alfons, Isabel va rebre les senyories de Torres Vedras, Torres Novas i Alvaiázere, a les quals Elionor de Lancaster havia renunciat perquè les donessin a la seva nora. A. M. S. A. RODRIGUES, «For the Honor of Her Lineage and Body: The Dowries and Dowries of Some Late Medieval Queens of Portugal», *e-Journal of Portuguese History* [en línia] 5-1, estiu 2007, URL: https://www.brown.edu/Departments/Portuguese_Brazilian_Studies/ejph/html/issue9/pdf/rodrigues.pdf. [consulta: 30 de desembre de 2021].

45. Vegeu de nou el mapa 2 i la taula 2.

L'abril de 1494, Elionor va estar-se a Xabregas, enclavament que es troba al costat de Lisboa, amb el rei, i, al final del mes, a Évora; sembla que el marit no hi era en aquell moment. El maig, va emmalaltir greument a Setúbal. Tement per la seva vida, Joan II hi va anar a visitar-la.⁴⁶ El juliol, la trobem a Setúbal amb ell i l'octubre, novament a Évora, perquè la humitat d'aquella vila a l'hivern agreujava la malaltia de Joan II, anota Pina. Els reis i la cort van romandre a Évora fins a mitjans de juliol de 1495, amb un interval pel març, en què el sobirà va anar a Portel i Montemor-o-Novo. El juliol, la parella règia i la cort es van desplaçar a Alcáçovas, on la malaltia del rei es va agreujar. A finals de setembre, des d'Alcáçovas, marxaren a Alvito, i la reina va anar a visitar la seva mare i la seva germana a la propera vila de Viana. Després, van tornar a Alcáçovas. A mitjans d'octubre el rei se'n va anar al balneari de Monchique, al sud, de les aigües termals del qual esperava la cura dels seus mals, i va ordenar a la reina i al duc de Beja que l'esperessin a Alcácer do Sal. No obstant això, el seu estat es va degradar molt de pressa i, malgrat haver manat que fessin venir la seva dona i el seu cunyat, va morir a Alvor el 25 d'octubre sense tornar-los a veure, perquè van romandre a Alcácer.⁴⁷

Segons Diana Pelaz, la proximitat física de la reina al rei durant els desplaçaments era una afirmació pública de la sintonia que hi havia entre tots dos.⁴⁸ En el cas d'Elionor de Lancaster, la majoria dels autors posen l'accent en la mala entesa entre els cònjuges, sobretot en l'etapa final de la vida del monarca, quan, després de la mort d'Alfons, va intentar legitimar el seu bastard Jordi per deixar-li la corona.⁴⁹ Ivo Carneiro Sousa, per la seva banda, retrocedeix encara més, i refereix que la reina «vivía allunyada de Joan II, de forma continuada i organitzada des de els horitzonts de 1488-1489».⁵⁰ Els itineraris d'Elionor que reconstituïm no ens permeten confirmar-ho. Com a princesa, és veritat que no va acompanyar el seu marit en diferents ocasions en què va ser cridat per Alfons V, però va córrer a acompanyar-lo més tard. Com a reina consort, era al costat de Joan II la major part de les ocasions en què és possible detectar-ne la presència en algun lloc. Fins i tot quan no hi era, podem trobar motius que no tenen a veure amb una desavinença entre ells, com ara la partida del rei en una expedició militar, o la dispersió de la cort per diferents poblacions a causa de la pesta.

Amb això, no pretenem negar el conflicte que hi havia entre ells, del qual els cronistes ofereixen prou testimonis.⁵¹ No obstant això, no sembla que aquest con-

46. RESENDE, «Crónica...», 254.

47. Els cronistes anoten que el duc Manuel va començar el viatge en direcció al Sud, però en arribar a Colos va tornar enrere. PINA, «Chronica...», 1025-1026; RESENDE, «Crónica...», 277-278.

48. PELAZ, *Poder y representación...*, 123.

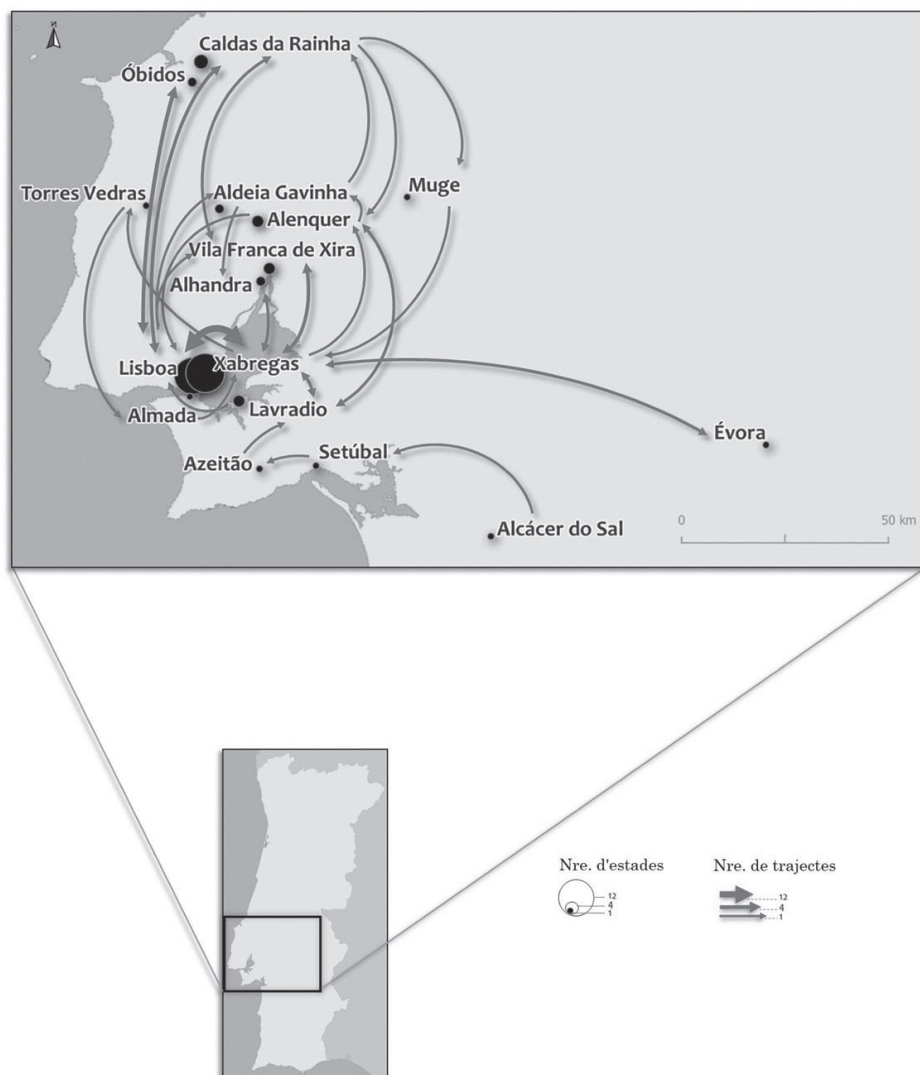
49. M. MENDONÇA, *D. João II um percurso humano e político nas origens da modernidade em Portugal*, Lisboa, Estampa, 1991, 454-466. L. A. FONSECA, *D. João II*, Lisboa, Temas e Debates, 2007, 233-234.

50. SOUSA, *A rainha D. Leonor...*, 185.

51. Que tenia a veure amb el naixement del bastard Jordi. PINA, «Chronica...», 965, 988-989 e 1022-1023; RESENDE, «Crónica...», 148-149, 201 e 275; Biblioteca da Ajuda (BA), Cód. Ms. 51-V-69, fls. 202 e 203v.

flicte portés Elionor de Lancaster a allunyar-se irremeiablement del seu marit, fins i tot en els anys de 1493 i 1494, quan la divergència de parers entorn de la successió al tron estava en el punt més àlgid.⁵² Només en els últims dies de vida de Joan II la seva esposa es va negar a reunir-s'hi malgrat el seu mandat o sol·licitud.

MAPA 4
Itineraris d'Elionor de Lancaster com a reina vídua

52. Ho ha assenyalat SÁ, *De princesa...*, 156-157.

Elionor va rebre la notícia de la mort del seu marit i va poder presenciar l'alçament al tron del seu germà Manuel I (r. 1495-1521) a Alcácer do Sal,⁵³ i va retre-li homenatge al costat dels altres gentilhomes i prelats del regne. Aquest acte, excepcional a Portugal –les reines no solien estar presents en l'aclamació dels reis, i encara menys rendir-los homenatge–, només es pot justificar per la necessitat de reforçar la legitimitat del nou monarca, que no era fill de l'anterior, sinó el cosí. Sotmetent-se a Manuel I en aquesta primera hora, la reina vídua establí simbòlicament la continuïtat entre els dos regnats i assegurava una transició pacífica entre l'un i l'altre.

Poc després, el novembre de 1495, la trobem a Setúbal, on és possible que es quedés un temps, perquè sabem que en aquesta vila el nou rei es va reunir, per Quaresma i Setmana Santa de l'any següent, amb les dones de la seva família –la seva mare, Beatriu, i les seves germanes Elionor i Isabel–, que estaven en una finca a Azeitão.⁵⁴ El juliol de 1496, la reina vídua va estar-se a Lavradio, i entre el setembre i el desembre es va allotjar a la seva vila d'Alenquer. El 1497, va tornar a Lavradio, on la trobem el juliol, l'agost i el desembre. Pel que sembla, no va participar en el casament del seu germà el novembre d'aquell any.

Mentrestant, el nou sobirà, Manuel I, cercava una esposa per assegurar la successió. Tot i que els Reis Catòlics li van proposar a la seva filla més jove, la infanta Maria (n. 1482-m. 1517), el rei va triar com a muller la infanta Isabel (r. 1497-1498), la vídua del seu cosí, amb la idea de reforçar encara més la seva legitimitat.⁵⁵ Els capítols matrimonials es van signar el 30 de novembre de 1496, a Burgos, però la princesa no va tornar a Portugal fins al 1497.⁵⁶ El monarca va acudir a València de Alcántara a buscar la nova reina els primers dies d'octubre i després de passar vuit dies amb ella a Castelo de Vide, se'n van anar junts a Évora.⁵⁷ Des d'aquesta ciutat, Isabel va emetre dues cartes, el 13 i el 14 de novembre, en la primera de les quals donava al seu pare, Ferran el Catòlic, notícies sobre la seva adaptació a la cort portuguesa. Al desembre, camí de Lisboa, van passar per Lavradio per visitar la «reina vella» Elionor.

A Lisboa, els reis de Portugal van rebre la notícia que, amb la mort del príncep Joan i no havent parit un descendent viable la seva vídua, s'havien convertit en hereus dels trons de Castella i Aragó, i que era necessari que viatgessin a aquests regnes per ser jurats com a tals hereus. El 31 març de 1498, la parella reial va sortir de Lisboa en direcció a Setúbal, Évora, Estremoz i Elvas, entrant a Castella per Badajoz. Aquest viatge, del qual es coneixen bé el trajecte i els successos,⁵⁸ va acabar amb la mort

53. Vegeu el mapa 4 i la taula 4.

54. BA, Cód. Ms. 51-V-69, fl. 205, *apud*. SÁ, *De princesa...*, 173.

55. MARTÍNEZ ALCORLO, *Isabel...*, 190-192.

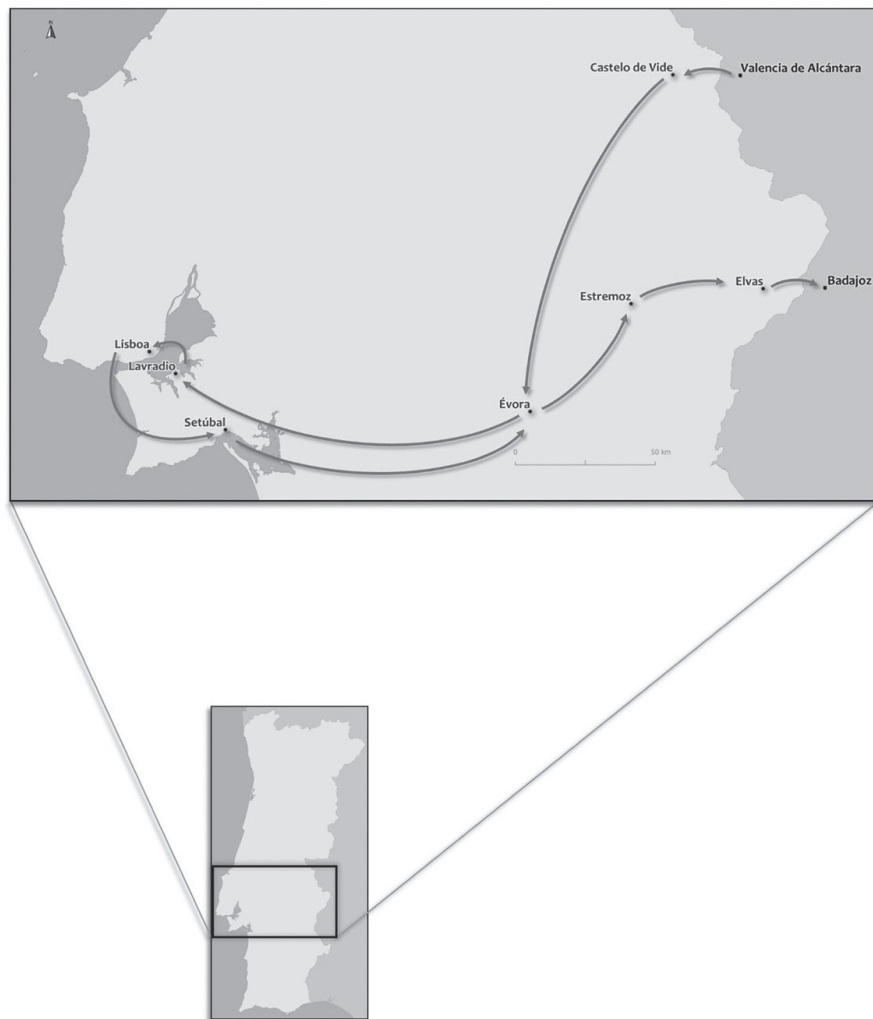
56. Vegeu el mapa 5 i la taula 5.

57. No hi ha els itineraris de Manuel I, però el més recent biògraf del rei va publicar un resum dels seus desplaçaments: J. P. OLIVEIRA E COSTA, *D. Manuel I*, Lisboa, Temas e Debates, 2011, 386-387.

58. G. RESENDE, «A entrada del Rey Dom Manoel em Castella», dins G. RESENDE, *Crónica de D. João II e Miscelânea*, ed. de J. V. SERRÃO, Lisboa, IN-CM, 1973, 297-318; B. ALONSO RUIZ, «*Emmanuelis iter in castellam*: el viaje de los reyes de Portugal a Castilla en 1498», dins V. MÍNGUEZ (ed.), *Las artes y la arquitectura del poder*, Castelló de la Plana, Publicacions de la Universitat Jaume I, 2013, 2537-2554.

d'Isabel, a Saragossa, el 14 d'agost de 1498, en donar a llum el seu primogènit Miquel. Manuel I va tornar a Portugal sol, deixant el fill, hereu dels tres regnes ibèrics, en mans dels avis materns. Miquel va acabar morint també el 20 de juliol de 1500.⁵⁹

MAPA 5
Itineraris d'Isabel de Castella i Aragó com a reina consort

Isabel de Castella i Aragó va ser princesa i reina durant un període molt breu, per la qual cosa no va disposar de prou temps per dotar-se d'una vida independent de la dels seus marits. Els recorreguts a Portugal tenien relació amb les seves noces

59. COSTA, D. *Manuel I...*, 169.

–les arribades, les celebracions, les partides–, i poca cosa més. Ben poques vegades la trobem sense el marit i la cort, actuant a favor dels seus senyorius o del regne, però pocs dies abans de tornar a Castella, el 1491, va confirmar o va nomenar diversos oficials per a la seva vila de Torres Vedras.

Durant l'absència de Manuel I a Castella, Elionor de Lancaster va exercir la regència. Per això es multipliquen els seus documents d'abril a octubre de 1498. La trobem sempre a Lisboa en aquest període.⁶⁰ La «reina vella» havia assentat la seva residència en unes cases que el seu germà li havia donat, el 1495, al costat de l'església parroquial de São Bartolomeu i del monestir de Santo Elói.⁶¹ El 1499 i 1500, continuem trobant-la a Lisboa, sovint al costat del rei; com va succeir, per exemple, el 31 de juliol de 1500, quan en el seu *paço* es van casar Beatriu de Vilhena, la seva donzella, i Jordi, el fill natural del seu difunt marit.

No obstant això, Manuel I també es va casar de nou el 1500 i Elionor es va allunyar de la cort, deixant el protagonisme a la nova esposa del seu germà. Encara que romangués a Lisboa gran part dels anys de 1501 a 1506, amb fugaces presències a Óbidos i Caldas,⁶² són rares les aparicions al costat de la família reial i la cort, com la del 6 de juny de 1502, quan va ser padrina de baptisme del príncep Joan, primogènit de Manuel I i de la seva nova esposa. El 1507 la trobem a Caldas, Alenquer i cap a finals de l'any a Lisboa. El 1508, a Xabregas, al costat de Lisboa, i a Lavradio. El 1509, sempre a Xabregas, probablement ocupant-se de la fundació del monestir de Madre de Deus, que va ser aquest any.⁶³ El 1510, va estar-se el març a Torres Vedras, l'abril a Almada i la resta de l'any va tornar a Xabregas. Entre 1511 i 1517, la trobem en permanència a Lisboa, amb pocs desplaçaments a Xabregas, on s'allotjava al convent mateix.⁶⁴

Maria de Castella i Aragó

Durant tots aquests anys, la reina consort de Portugal va ser Maria de Castella i Aragó (r. 1500-1517), la germana menor d'Isabel, amb qui Manuel I es va casar als dos anys de morir la seva primera esposa.⁶⁵ Maria va arribar a Portugal per Moura, des de Granada i Santa Fe, el 20 d'octubre de 1500.⁶⁶ El 30 d'octubre, es va unir al rei,

60. Vegeu de nou el mapa 4 i la taula 4.

61. Arquivo Nacional da Torre do Tombo (ANTT), L.º 1 de reis, fl. 96v.

62. Encara que aquesta és la primera vegada que situem Elionor de Lancaster a Caldas de Óbidos (futuralement Caldas da Rainha), la fundació per la reina d'un hospital termal en aquest lloc, després d'haver comprovat per ella mateixa les virtuts terapèutiques de les seves aigües, sembla remuntar-se a les darreries de 1484 o els inicis de 1485. L. RODRIGUES, *Os hospitais portugueses no Renascimento (1480-1580): o caso de Nossa Senhora do Pópulo das Caldas da Rainha*, tesi doctoral, Braga, Universidad de Minho, 2013, 124.

63. SOUSA, *A rainha D. Leonor...*, 490-491.

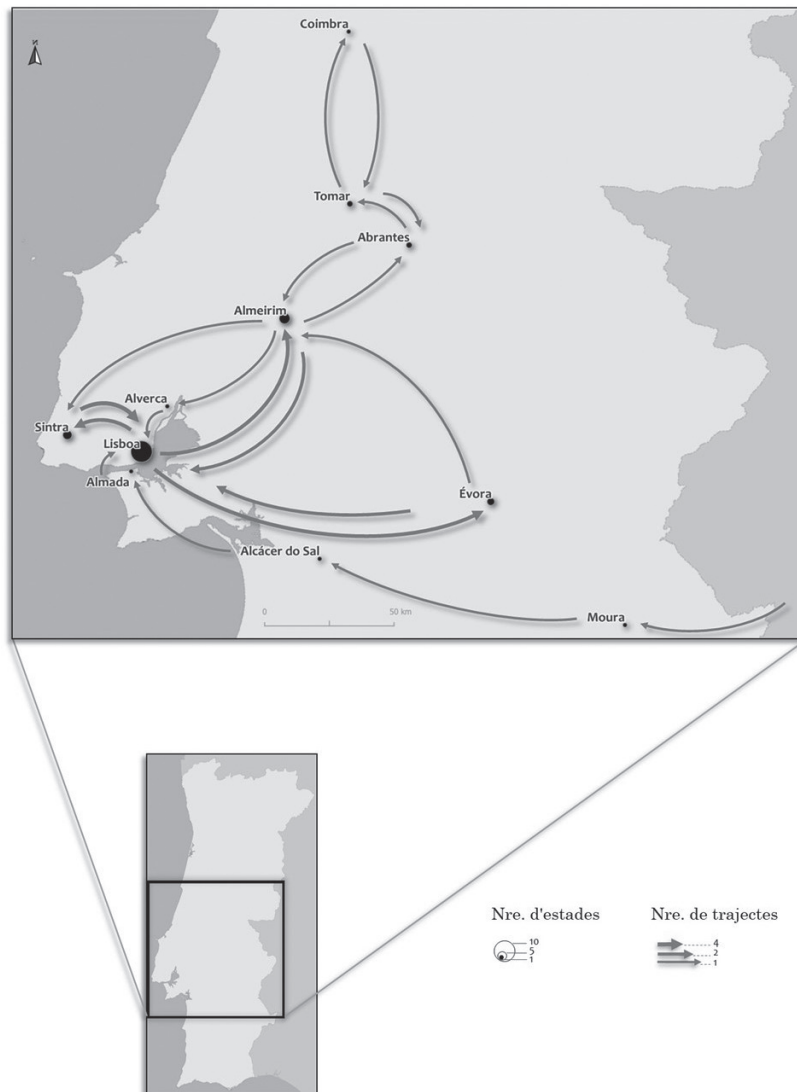
64. I no en un palau que hauria construït allà, com continuen dient diversos autors. Vegeu J. S. MATOS, «O Mosteiro da Madre de Deus», dins J. S. MATOS i P. J. FERREIRA, *Caminho do Oriente. Guia Histórico II*, Lisboa, Livros Horizonte, 1999, 9.

65. Vegeu el mapa 6 i la taula 6.

66. D. NOGALES RINCÓN, «Em torno dos casamentos de D. Manuel I com as infantas de Castela D. Isabel e D. Maria», dins A. M. S. A. RODRIGUES, M. S. SILVA i A. L. FARIA (coord.),

que l'esperava a Alcácer do Sal. El 8 de novembre van passar tots dos per Almada, camí a Lisboa, on la trobem a finals del mes, donant ordres al seu secretari i visitant la «reina vella», Elionor. Hi van passar el Nadal, a la principal ciutat del regne.

MAPA 6
Itineraris de Maria de Castella i Aragó com a reina consort

Casamentos da Família Real Portuguesa. Diplomacia e cerimonia, Lisboa, Círculo de Leitores, 2017, I, 322.

Continuem trobant-la a Lisboa el febrer i el març de 1501, fins que el juny documentem una estada a Sintra. El més probable, sempre tenint en compte les limitacions documentals, és que la reina romangués tot l'estiu en aquest enclavament, encara més sabent que el rei mateix es va aturar a Sintra i hi va romandre durant els mesos de juliol i agost. Vam trobar Maria de nou a Lisboa el març i el maig de 1502, i el 6 de juny, quan va donar a llum el seu primer fill, Joan. És possible que aquesta llarga estada a la ciutat fos causada per l'embaràs. El seu marit també va romandre a Lisboa la major part de l'any, però entre l'octubre i el desembre va fer un pelegrinatge a Compostel·la, al qual ella no el va acompanyar; el va rebre a la tornada al palau lisboeta de Santos-o-Novo.⁶⁷ La reina continuava a Lisboa el febrer i el març de 1503 i també el 24 d'octubre, quan va parir la infanta Isabel, futura emperadriu, però la trobem novament estiuellant a Sintra el juliol d'aquell any, igual que el rei. El 1504, va emetre les seves cartes sempre des de Lisboa, fins i tot durant el mes de juliol, quan el rei estiuellà a Sintra. El 31 de desembre d'aquell any, sempre a Lisboa, va donar a llum la infanta Beatriz, futura duquessa de Savoia.

Durant la major part de 1505, Maria va romandre a Lisboa, amb l'habitual escapada a Sintra a l'estiu. No obstant això, a causa d'un brot de pesta que va esclatar a la ciutat l'octubre, els monarques i la cort van haver de fugir a Almeirim i després a Abrantes, on el 3 de març de 1506 la reina va donar a llum l'infant Lluís. Manuel I va deixar llavors la reina i la cort a Abrantes per anar a Beja a visitar la seva mare, Beatriz, que agonitzava, i, immediatament, prosseguir el seu recorregut per Évora i Setúbal. La parella real va tornar a reunir-se a finals de juny a Tomar, des d'on van anar a Coïmbra a estiuellar. Després, tornaren a Tomar i hi passaren els primers mesos de 1507; d'allà, novament cap a Abrantes, on Maria donà a llum l'infant Ferran el 5 de juny. A Abrantes es van quedar fins a finals d'octubre, quan se'n van anar a Almeirim, on van estar-se fins al maig de 1508 i, tot seguit, a estiuellar a Sintra. L'octubre, Maria estava de tornada a Lisboa, mentre Manuel I viatjava pel sud del regne. De desembre de 1508 a juliol de 1509, almenys, eren junts a Évora, on la reina va donar a llum l'infant Alfons el 23 d'abril. Després que parís, no tenim més informacions sobre Maria fins al gener de 1511, quan la trobem a Almeirim. El juliol i l'agost d'aquell any va ser a Lisboa. En totes aquestes ocasions, el rei era en la mateixa localitat.

El mateix va passar el 1512: el gener i el juny, Maria va estar-se a Lisboa, i el desembre, a Évora, igual que el seu marit. A Lisboa, el 31 de gener de 1512, va parir l'infant Enric, el que serà el darrer rei de la segona dinastia. Els reis van passar l'any 1513 entre Lisboa i Évora. Góis afirma que la cort es va instal·lar de seguida a Almeirim durant l'hivern, però no tornem a tenir informacions sobre la reina fins al 19 de febrer de 1514, quan el cronista ens diu que la parella reial va passar per Alverca, camí de Lisboa. El 1515 trobem Maria sempre a Lisboa, malgrat que Manuel I va estar-se a Almeirim durant certs períodes de l'any; a la capital, la reina va donar a llum l'infant Duarte el 7 de setembre. L'abril de 1516 Maria va estar-se a Almeirim i el juliol i el setembre a Lisboa, on el dia 8, va néixer l'infant Antoni. De les complicacions

67. D. GÓIS, *Crónica do Felicissimo Rei D. Manuel*, part I, ed. de J. M. TEIXEIRA DE CARVALHO i D. LOPES, Coïmbra, Imprensa da Universidade, 1926, 144.

generades pel part va acabar morint a Lisboa el 7 de març de l'any següent. Va ser enterrat al monestir de Mare de Deus a Xabregas, però no hi ha testimoni que la seva cunyada Elionor de Lancaster estigués present a la cerimònia.⁶⁸

Tot i que Maria de Castella i Aragó va ser reina consort durant 17 anys, són pocs els testimonis que tenim de la seva actuació. La trobem, sobretot, en l'entorn cortesà, adquirint productes de luxe, participant a festes, impulsant les seves devocions. La seva biògrafa fa notar que és difícil conèixer-la més enllà dels seus rols d'esposa i mare.⁶⁹ Aquests papers els va interpretar amb mestratge: va dotar Manuel I de nou fills, dels quals set –cinc homes– van sobreviure a la infància. Els embarassos successius i la cura dels nens en els primers anys de vida eren un condicionant poderós de la itinerància de les reines.⁷⁰ Maria va parir sis fills a Lisboa; dos més van néixer a Abrantes perquè la reina va haver de sortir de la ciutat a causa de la pesta. Veurem més endavant que la tercera esposa de Manuel I també va tenir un fill a Évora perquè no es podia entrar a Lisboa a causa de la pesta; no obstant això, el segon fill, una nena, ja va néixer a la ciutat. Lisboa s'estava convertint en una veritable capital, el lloc on el sobirà i la cort romanien cada vegada amb més freqüència i per períodes més llargs, a més de la seu dels serveis administratius, judicials i fiscals de la monarquia.

L'itinerari d'Elionor d'Àustria i els darrers anys de la «Reina vella» Elionor de Lancaster

Si bé sembla que Elionor de Lancaster no va participar en l'enterrament de la seva cunyada Maria a Mare de Deus, sí que va presenciar, el 17 de setembre de 1517, l'arribada al monestir de les relíquies de Santa Auta, enviades pel seu cosí Maximilià I.⁷¹ A més de la referència documental que ho assegura, podem veure-la representada en la pintura *Arribada de les Relíquies de Santa Auta*,⁷² vestida com a terciària franciscana, admirant l'esdeveniment des d'una plataforma amb la seva germana Isabel i la superiora del monestir. El Nadal de 1517, a Lisboa, Elionor va assistir també a la representació de l'*Auto de la Barca del Purgatori*, del seu protegit Gil Vicente, a l'Hospital de Tots Sants. El gener i el juliol de 1518 encara la trobem a Lisboa, però com que al cap de poc temps d'arribar es va iniciar un episodi de pestilència a la ciutat, a partir del setembre la «reina vella» va fugir a les seves terres: Aldeia Gavinha, on el rei la va visitar l'octubre; i a Caldas, a partir del novembre. La presència del rei junt amb Elionor a Aldeia Gavinha és una dada interessant: les cròniques assenyalen que era habitual que el rei visités la seva germana en el *paço* de Santo Elói a Lisboa. En aquest moment, en què el rei no té muller, sembla una continuació d'aquell costum que la segueixi per les seves terres en temps de pesta. El 14 de març de 1519, Elionor va anar a Muge, on encara la trobem l'abril; però només tornem a tenir referències

68. SÁ, *De princesa...*, 221-222.

69. SÁ, «Duas irmãs...», 147.

70. PELAZ, *Poder y representación...*, 131.

71. Vegeu de nou el mapa 4 i la taula 4.

72. Museu Nacional de Arte Antiga, Lisboa (Inv. 1462 Pint), 1517-1523.

de la seva presència a Xabregas en novembre d'aquell any i en març de 1520. La resta de l'any 1520 el va passar a Vila Franca de Xira i va fer una visita a Caldas. El 1521 va tornar a Xabregas i a Lisboa.

Mentrestant, Manuel I s'havia tornat a casar. L'escollida va ser una neboda de les seves dues esposes anteriors, la mà de la qual estava sent negociada per al príncep hereu Joan. La negociació va arribar a bon port el 22 de maig de 1518, però amb un altre home.⁷³ Elionor d'Àustria (r. 1518-1521) va entrar a Portugal com a reina consort el 23 de novembre de 1518, des de València de Alcántara, cap a Castelo de Vide i Crato, on l'esperava el sobirà.⁷⁴ Uns dies més tard, a Almeirim, va conèixer els seus fillastres, i allà es van quedar tots fins a l'estiu de 1519, quan la cort es va desplaçar fins a Évora. En aquesta ciutat, on van romandre uns mesos, va néixer el primer fill de la parella, l'infant Carles, el 18 de febrer de 1520. El setembre d'aquell any, Elionor se'n va anar a Nazaré en el que sembla que va ser l'únic viatge sense el seu marit.⁷⁵

A causa de la mateixa plaga que havia fet fugir de Lisboa la «reina vella», la parella reial va haver d'ajornar l'entrada solemne de la nova reina a la ciutat fins al gener de 1521. Des d'Almeirim, la família reial se'n va anar a Lavradio, on va embarcar cap a Lisboa. Pel camí, el vaixell que els portava es va aturar a Xabregas, on Elionor de Lancaster va sortir a veure'ls, portada en una llitera.⁷⁶ Les festes de recepció d'Elionor d'Àustria a Lisboa són les que estan més ben documentades del període. Les despeses van ser molt altes i hi ha registres de la discussió entorn dels preparatius entre Manuel I i el municipi. En aquestes festes, que van durar dies, va intervenir el dramaturg Gil Vicente i es van llançar focs d'artifici per primera vegada.⁷⁷

El 8 de juny següent, a Lisboa, va néixer la infanta Maria, cosa que compensava la mort de Carles l'abril. L'agost, van tenir lloc les noces per poders de la infanta Beatriu amb el duc de Savoia. La «reina vella» no va participar a les festes, però va ser visitada per la núvia i els seus parents el dia 4 d'aquell mes. No obstant això, la felicitat de Manuel I no va durar gaire: el 13 de desembre va morir de *modorra*; es creu que podria tractar-se d'encefalitis letàrgica.⁷⁸ La seva esposa el va acompanyar en l'agonia final al palau de Ribeira, per després desplaçar-se a Xabregas, al monestir de Mare de Deus o a les cases de Tristão da Cunha, o a aquestes després del monestir.⁷⁹ Poc després va

73. M. COMBET, «Leonor de Áustria (1498-1558)», dins I. G. SÁ i M. COMBET, *Rainbas consortes de D. Manuel I*, Lisboa, Círculo de Leitores, 2012, 229.

74. Vegeu el mapa 7 i la taula 7.

75. COSTA, *D. Manuel I...*, 320.

76. G. CORREIA, *Crónicas de D. Manuel e de D. João III (até 1533)*, ed. de J. P. COSTA, Lisboa, Academia das Ciências, 1992, 126 i 128.

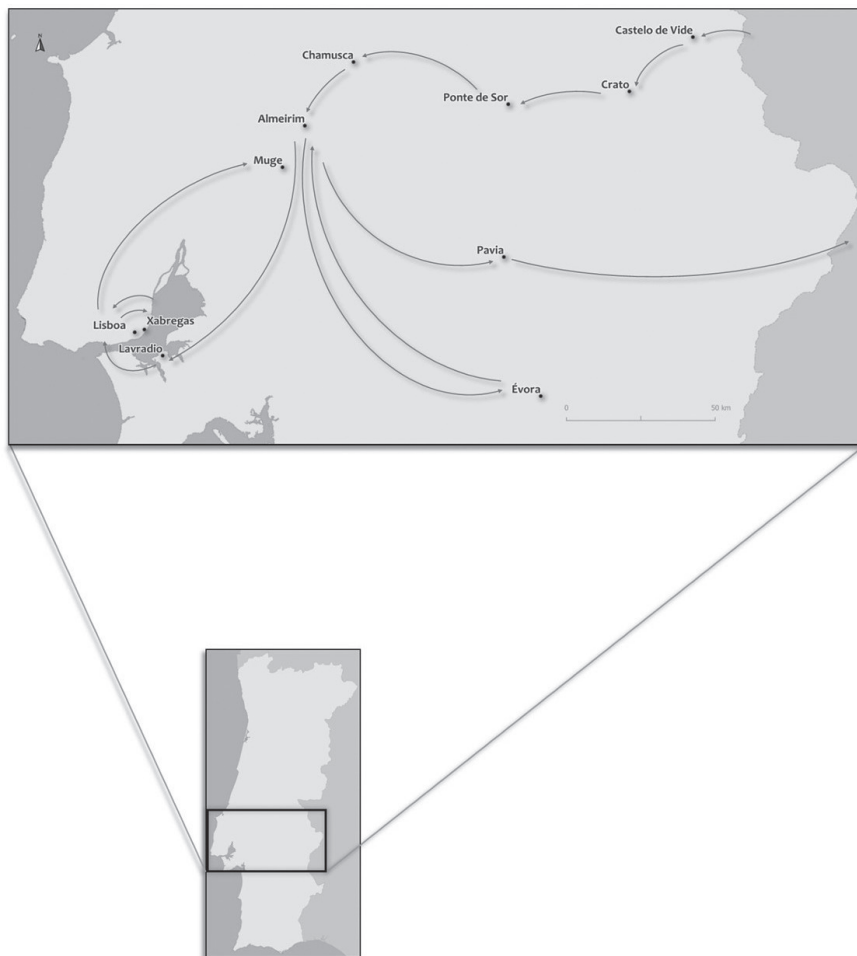
77. A. I. BUESCU, «Entradas régias em Portugal no século XVI. Uma revisita», dins A. I. DE FARIA i I. D. BRAGA, *Problematizar a História. Estudos de História Moderna em Homenagem a Maria do Rosário Themudo Barata*, Lisboa, Caleidoscópio, 2007, 149-156.

78. A. I. BUESCU, *Catarina de Áustria*, Lisboa, A Esfera dos Livros, 2007, 116.

79. La situació i la cronologia no són clares perquè les fonts es contradiuen: BUESCU, *Catarina...*, 125; COMBET, «Leonor...», 247.

tornar a Lisboa i va instal·lar-se al *paço* dels ducs de Bragança. Aquí era visitada sovint pel nou rei, Joan III (r. 1521-1557), el seu antic promès.

MAPA 7
Itineraris d'Elionor d'Àustria com a reina consort

Van començar a circular rumors d'una història d'amor, i Cristóbal Barroso, agent de Carles V a la cort portuguesa, recentment ascendit a ambaixador, va escriure a l'emperador per exposar-li els avantatges d'un casament entre tots dos.⁸⁰ No obstant això, quan la cort va fugir de Lisboa el 1523 a causa d'un altre brot de pesta, Barroso va interceptar la reina vídua a Muge i la va impedir de seguir el rei a

80. COMBET, «Leonor...», 246.

Almeirim. Elionor d'Àustria no va sortir de Muge fins al maig d'aquell any, per dirigir-se per Pavia cap a Castella. No va tornar mai més a Portugal. Per imposició de Joan III, va deixar enrere la seva filla Maria, de dos anys, a la qual només va tornar a veure durant uns fugaçs vint dies a Badajoz, el gener de 1558; i va morir poc després, el 18 de febrer.⁸¹ Mentrestant, havia regnat a França com a esposa de Francesc I des de 1530 fins a la mort d'aquest el 1547.

Elionor d'Àustria va ser una reina de Portugal gairebé tan efímera com Isabel de Castella i Aragó. De totes dues, els cronistes ens fan conèixer, sobretot, l'arribada a Portugal, el casament i l'entrada a Lisboa, perquè no hi va haver temps per a gaire més. Aquestes eren les cerimònies que, tradicionalment, deslligaven la núvia de la seva família i del seu regne d'origen per integrar-la a la nova realitat.⁸² Al segle XVI, tenien una rellevància enorme, tanta que fins i tot els sobirans instruccions específiques sobre com havien de desenvolupar-se.⁸³ Tal com va esdevenir-se amb les dues predecessores, Elionor d'Àustria va passar gairebé tot el temps a la cort, amb el seu marit.⁸⁴ Fora de Lisboa, al principi, perquè la pesta s'hi cobrava el seu tribut, però, en definitiva, a la ciutat que s'estava transformant en la capital del regne tan ràpidament com era possible.

Elionor de Lancaster va sobreviure a la mort dels seus dos germans, Isabel, l'abril de 1521, i Manuel I, el desembre del mateix any. No tenim referència sobre la seva presència a les cerimònies fúnebres d'aquest; en les d'aquella, és possible que participés perquè la duquessa vídua de Bragança va ser enterrada al monestir de Mare de Deus. El 1522 trobem Elionor de Lancaster una sola vegada en la documentació, l'abril, a Lisboa, i de nou allà el gener de 1523.⁸⁵ De seguida, la «reina vella» se'n va anar a Vila Franca de Xira i cap al final de l'any a Xabregas i Alhandra. El 1524 va romandre entre Xabregas i Lisboa, però l'any següent, l'últim de la seva vida, va viatjar a Alenquer i Aldeia Gavinha, i va acabar els seus dies el 17 de novembre de 1525: no al seu *paço* de Lisboa ni al monestir de Mare de Deus a Xabregas, com se sol dir,⁸⁶ sinó a Alhandra.⁸⁷ D'on va ser portada per ser enterrada al claustre petit del monestir que havia fundat i on havia residit, episòdicament, els seus últims anys.⁸⁸

81. COMBET, «Leonor...», 302-303.

82. PELAZ, *Poder y representación...*, 121-123.

83. M. A. PÉREZ SAMPER, «La figura de la reina en la monarquía española de la Edad Moderna: poder, símbolo y ceremonia», dins M. V. LÓPEZ CORDÓN i G. FRANCO RUBIO (coord.), *La Reina Isabel y las reinas de España: realidad, modelos e imagen historiográfica*, s. l., Fundación Española de Historia Moderna, 2005, I, 301-302.

84. De la presència gairebé constant de les reines al costat del rei, ja en va deixar constància COSTA, *D. Manuel I...*, 320.

85. Vegeu de nou el mapa 4 i la taula 4.

86. SOUSA, *A rainha D. Leonor...*, 190; SÁ, *De princesa...*, p. 250.

87. En prendre la possessió de la vila d'Óbidos en nom de Joan III després de la mort de la reina, el corregidor d'Extremadura va justificar l'absència del bisbe de Tànger, prior de dues esglésies locals, dient que era «a Alhandra on la dita senyora s'havia mort» ANTT, *Corpo Cronológico*, Parte I, mç. 33, doc. 31, *apud*. RODRIGUES, *Os hospítals...*, 269-270.

88. Des d'allà, Joan III va fer traslladar més tard les restes mortals al claustre gran. A. PAIS i A. CURVELO, «Memórias da fogueira. O primitivo mosteiro da Madre de Deus», dins A. CURVELO

Ivo Carneiro de Sousa afirma que Elionor de Lancaster es desplaçava i viatjava poc.⁸⁹ No és la nostra opinió. Per a una dona de qui un cronista va dir, a propòsit de la seva malaltia de 1494, que vivint després més de trenta anys sempre va estar malalta, i la major part del temps en el llit,⁹⁰ ens sembla que viatjava força. Mentre va ser reina consort és quan es va desplaçar més: va fer llargs recorreguts amb el seu marit que afirmaven la unitat de la parella reial. Tot i això, també es va desplaçar algunes vegades en solitari, acompanyada únicament pel seu seguici. Com les seves antecessores, va circular amb més freqüència pel centre del regne, però es va fer veure dues vegades al nord, tant interior com litoral, i també va visitar l'Algarve, al sud.

Després, de vídua, va visitar amb més freqüència les seves terres –Alenquer, Óbidos, Caldas,⁹¹ i, cap al final de la seva vida, Aldeia Gavinha–, per les quals feia circular recursos econòmics i homes. És possible que utilitzés per desplaçar-se, almenys en part, la via fluvial, perquè vam començar a trobar en els seus trajectes poblacions veïnes al Tajo on abans no demorava. No obstant això, a causa de les seves malalties, passava llargues temporades a Lisboa, sigui al seu paço de Santo Eloi, al costat del castell, sigui al monestir de Madre de Dios a Xabregas. Va arribar a dir a les autoritats municipals que el temps que gastava lluny de la ciutat «no [era] viure».⁹² A l'igual que la cort portuguesa,⁹³ seguint en això una tendència més general,⁹⁴ la «reina vella» també s'estava sedentaritzant a la capital, però, sense abandonar totalment la vella política de proximitat als vassalls de les seves terres i als seus súbdits.

Una prova que evidència la importància que tenia la presència i les estades de la reina per a les seues terres ens la proporciona una obra de teatre, no datada i d'autor desconegut, exhibida davant la cort en Caldas. Es titula «Serviç de Óbidos» i és un monòleg recitat per un home personificant la vila mateixa, en el que la població es queixa que la reina no havia visitat el lloc. El breu discurs del «vell Óbidos» presenta les glòries antigues de la vila i lamenta que la reina no passi per la mateixa, tenint a l'alcalde i a 400 llances a la seua disposició. El «serviç» era ofert per tots els oficials majors de la vila, més de dues desenes de cavallers i altres persones honorables: consistia en quatre centenars d'aus de corral i cinquanta fanecades de blat. Elionor de Lancaster es mostra satisfeta amb l'oferta i al discurs li continua el basa mans a la reina.

Les entrades solemnes dels reis en les ciutats portugueses ja han estat objecte de diversos estudis. Per als monarques, saben que li corresponia al municipi orga-

(coord.), *Casa Perfeitíssima. 500 anos da fundação do mosteiro da Madre de Deus*, Lisboa, Museu Nacional do Azulejo, 2009, 78.

89. SOUSA, *A rainha D. Leonor...*, 182.

90. RESENDE, «Crónica...», 254.

91. On es va refugiar, per exemple, el 1518 a causa de la pesta. L. RODRIGUES, «Fugindo à peste: a rainha D. Leonor nas Caldas de Óbidos (1518-1519)», dins A. CURVELO (coord.), *Casa Perfeitíssima. 500 anos da fundação do mosteiro da Madre de Deus*, Lisboa, Museu Nacional do Azulejo, 2009, 39-47.

92. SOUSA, *A rainha D. Leonor...*, 193.

93. COSTA, *D. Manuel I...*, 181-183.

94. LAINÉ, «Introduction»...

nitzar les festivitats i demostrar, a través d'aquestes, la vitalitat del lloc. Podem especular so el cerimonial prèviament descrit era habitual en les recepcions de les reines en les seues terres i sols va quedar enregistrat en aquest cas, donat que es tractava d'un esdeveniment anormal, una protesta presentada en una altra localitat. El fet que la vila fes l'esforç de presentar-se davant la reina demostra que les decisions sobre els recorreguts de la família reial pel territoris tenien dues vessants: la vila anhelava rebre, però per fer-ho la reina havia de voler visitar-la.

Conclusió

Una mirada general als itineraris de la muller de Joan II i de les dones de Manuel I ens permet treure algunes conclusions. En primer lloc, que la reina consort seguia normalment el rei. Amb algunes rares excepcions, justificades en les cròniques per situacions d'epidèmia, fragilitat física o emocional de l'esposa, o necessitats bèl·liques del rei, els trobem generalment al mateix lloc. També és notable l'existència de moments específics –moltes vegades al voltant del zenit de les festes del calendari cristià, la Setmana Santa– en què el rei i la reina convergien intencionalment al mateix lloc. El cronista Góis assenyala que Manuel I patrocinava una processó el diumenge de Resurrecció en què participava amb Elionor d'Àustria, i els desplaçaments convergents de la parella reial al voltant d'aquestes dates poden assenyalar festivitats d'aquest tipus anteriorment.

Pel que fa a la reina vídua Elionor de Lancaster, es nota que guanya certa independència de la cort règia quan deixa de ser la consort del monarca regnant. A més de tenir espais propis d'habitatge, el seu allunyament és deliberat. Fa llargues estades a Lisboa o als afores, i fins i tot si és a la mateixa localitat que la cort, només la veiem al costat del rei o de la reina consort quan aquests la van a visitar o en moments d'importància particular. Elionor no sembla participar en situacions de sociabilitat cortesana típica, com les festes de Nadal de 1500, en què se l'omet per complet de la crònica que ens ha arribat d'aquests successos, però està present en moments altament simbòlics com el del naixement de l'hereu de la corona. En aquesta fase de la seva vida, la «reina vella» comença a desplaçar-se sobretot per les seves terres extremes, entre els punts extrems de Lisboa i Caldas. A mesura que s'acosta al final de la seva vida, van apareixent amb més freqüència en el recorregut terres riberenques, cosa que fa pensar en la preferència de viatjar per riu, més còmode i ràpid.

Aquest canvi en els desplaçaments d'Elionor de Lancaster és un reflex del canvi en el seu paper polític. En la seva vida anterior com a consort de Joan II, se separava poc d'ell, fins i tot en els períodes políticament turbulents en què els historiadors assenyalen fractures en la parella reial. Així, de l'estudi dels itineraris de les reines del període de transició de l'edat mitjana a la modernitat, i de la comparació amb els dels esposos, emergeix una noció molt clara: la parella real es presenta regularment al regne com una unitat. Per això es desplacen gairebé sempre junts, per això Elionor de Lancaster fins i tot pot substituir Joan II en el govern en moments de conflictes amb la família, per això la «reina vella» s'allunya de la vida cortesana quan es converteix en vídua, i cedeix el protagonisme a la nova parella reial.

Apèndix

TAULA 1
Itineraris d'Elionor de Lancaster com a princesa

<i>Data</i>	<i>Lloc</i>	<i>Font</i>
1471.01.22	Setúbal	CDAV, 817; CDJIIM, 4.
1472	Beja	CDAV, 826; CPDJ, 81; CDJIIM, 6.
1472	Lisboa	CPDJ, 81.
1474.01	Évora	BA, Cód. Ms. 51-V-69, fls. 175v e 191 apud. Leonor, 53.
1475.05.18	Lisboa	CDAV, 831; CPDJ, 116; CDJIIM, 7.
1476.03.01	Lisboa	ANTT, Aclamações e Cortes, Cortes, mç. 2, nº 18, fls. 4v-5.
1476.03.06	Lisboa	AML-AH, Ch. Régia, L.º dos Pregos, doc. 412, fls. 285-286.
1476.04	Miranda do Douro	CDJIIM, 16.
1476.04	Guarda	CPDJ, 175.
1477.11	Santarém	CPDJ, 201.
1477.11	Lisboa	CDAV, 865; CPDJ, 201.
1479.12	Lisboa	CDAV, 873.
1480.01	Beja	CDAV, 873.
1480 (estiu)	Beja	CDAV, 875.
1480 (final)	Beja	CDJIIM, 25.
1481.04.22	Torres Novas	CDAV, 877.
1481.07.08	Beja	CDAV, 879; CPDJ, 215; CDJII, 893; CDJIIM, 26.

TAULA 2
Itineraris d'Elionor de Lancaster com a reina consort

<i>Data</i>	<i>Lloc</i>	<i>Font</i>
1481.09 (final)	Batalha	CDJII, 894 i 899.
1481.11 (principi)	Évora	CDJII, 899.
1482.02.19	Montemor-o-Novo	ADÉ-AHMÉ, sala 9, cx. 29, l.º 72 (l.º II de Originais), fl. 85.
1482.12.28	Almeirim	ADÉ-AHMÉ, sala 9, Cx. 29, l.º 72 (l.º II de Originais), fl. 78.
1483.02-03	Almeirim	CDJII, 909; CDJIIM, 47.
1483.03.30	Santarém	CDJII, 913; CDJIIM, 53.
1483.04-05	Avis	CDJII, 913; CDJIIM, 53.
1483.05	Évora	CDJII, 914; CDJIIM, 54.
1483.05.30	Évora	CDJII, 921; CDJIIM, 64.
1483.06.23	Évora	ANTT, Gavetas, Gaveta 14, mç. 2, n.º 14.
1483.07	Abrantes	CDJII, 925; CDJIIM, 71.
1483.[07?]	Abrantes	ANTT, Colegiada de Santa Maria da Oliveira de Guimarães, Documentos particulares, mç. 64, n.º 17B.
1483.10 (final)	S. Domingos da Queimada (Lamego) - Viseu - Porto	CDJII, 925-926; CDJIIM, 73.
1484.01 (fins)	Porto	CDJII, 926; CDJIIM, 74.
1484.01	Aveiro	CDJII, 926; CDJIIM, 74.
1484.03.03	Santarém	ANTT, Ch. de D. João II, L.º 22, fl. 65v.
1484.03.04	Santarém	ANTT, Ch. de D. João II, L.º 22, fl. 55.
1484.04.18	Santarém	CDJIIM, 74.
1484.04.20	Santarém	ANTT, Ch. de D. Manuel, L.º 16, fls. 131-131v; Leitura Nova, Estremadura, L.º 2, fls. 239-239v.
1484.05.08	Santarém	AML-AH, Ch. da Cidade, L.º 1º de Provimento de Ofícios, doc. 26, fls. 29-29v.
1484.07.24	Setúbal	ADÉ-AHMÉ, sala 9, cx. 29, L.º 72, fl. 47.
1484.08.28	Setúbal	CDJIIM, 82.
1484.09.10	Setúbal	AML-AH, Ch. Régia, L.º 2º de D. João II, fls. 33-33v.
1484.09.16	Setúbal	Benevides, 277.

1484.09.23	Setúbal	AML-AH, Ch. Régia, L.º 2º de D. João II, fls. 37-38v.
1484.09.23	Setúbal	AML-AH, Ch. Régia, L.º 2º de D. João II, fl. 28; DP III nº185, 278-279.
1484.09.24	Setúbal	AML-AH, Ch. Régia, L.º 2º de D. João II, fls. 39-40v.
1484.09.25	Setúbal	AML-AH, Ch. Régia, L.º 2º de D. João II, fls. 41-42v.
1484.09.25	Setúbal	AML-AH, Ch. Régia, L.º 2º de D. João II, nº 32; DP III nº 186, 280.
1484.09.29	Setúbal	AML-AH, Ch. Régia, L.º 2º de D. João II, fls. 45-45v.
1484.10.01	Setúbal	AML-AH, Ch. Régia, L.º 2º de D. João II, fls. 46-46v.
1484.10.14	Alcácer do Sal	AML-AH, Ch. Régia, L.º 2º de D. João II, fls. 47-47v.
1484.10.15	Almeirim	AML-AH, Ch. Régia, L.º 2º de D. João II, fls. 48-48v.
1484.10.19	Almeirim	ANTT, Ch. de D. João II, L.º 22, fl. 104.
1483.10.23	Almeirim	ANTT, Ch. de D. João II, L.º 22, fl. 133.
1484.10.24	Almeirim	ANTT, Gavetas, Gaveta 15, mç. 9, n.º 31.
1484.10.25	Almeirim	ANTT, Ch. de D. João II, L.º 22, fl. 106.
1484.10.26	Almeirim	ANTT, Ch. de D. João II, L.º 22, fl. 106; Leitura Nova, Místicos 2, fl. 296.
1484.10.27	Alenquer	ANTT, Ch. de D. João II, L.º 22, fls. 105v-106; Leitura Nova, Além-Douro 3, fls. 66v-67.
1484.10.28	Santarém	ANTT, Ch. de D. João II, L.º 22, fl. 112.
1484.10.29	Santarém	ANTT, Ch. de D. João II, L.º 22, fl. 111.
1484.10.30	Santarém	ANTT, Ch. de D. João II, L.º 22, fl. 111.
1484.10.31	Santarém	ANTT, Ch. de D. João II, L.º 22, fl. 111.
1484.11.01	Almeirim	ANTT, Ch. de D. João II, L.º 22, fls. 111-111v.
1484.11.04	Santarém	ANTT, Ch. de D. João II, L.º 22, fls. 113 e 116; Gavetas, Gaveta 20, mç. 1, n.º 55.
1484.11.05	Almeirim	ANTT, Ch. de D. João II, L.º 22, fls. 107 e 113.
1484.11.10	Almeirim	ANTT, Ch. de D. João II, L.º 22, fl. 106v.
1484.11.11	Almeirim	ANTT, Ch. de D. João II, L.º 22, fl. 107.
1485.04.15	Santarém	ANTT, Confirmações Gerais, L.º 15, fls. 14-15v.
1485.09	Sintra	CDJII, 935-936.
1485.09.23	Sintra	ANTT, Ordem de Cister, M.º de Santa Maria de Alcobaça, mç. 19, n.º 464
1485.11.26	Sintra	AML-AH, Ch. Régia, L.º 2º de D. João II, fls. 70-70v.

1485.12.26	Sintra	ANTT, Gavetas, Gaveta 15, mç. 19, n.º 48.
1486.01.03	Sintra	ANTT, Leitura Nova, Estremadura 3, fls. 142-143v.
1486.02.20	Santarém	AML-AH, Ch. da Cidade, L.º 1º de Provimto de Ofícios, doc. 38, fls. 42 e 42v.
1487.02.07	Santarém	Benevides, 284.
1488.03.11	Avis	ANTT, Gavetas, Gaveta 15, mç. 9, n.º 38.
1488.04.05	Almeirim	CDJII, 947; CDJIIM, 105.
1488.10.13	Setúbal	BNP, Pombalina, cód. 443, fls. 161-161, apud. IDJII, 321-322; CDJII, 952; CDJIIM, 113 e 115.
1488.11.03	Setúbal	CDJII, 954; CDJIIM, 116.
1489.05.06	Beja	ADÉ-AHMÉ, sala 9, cx. 29, lº 73 (lº III de Originais), fl. 216.
1489.05.30	Beja	ANTT, Congregação dos Cónegos Seculares de S. João Evangelista, Convento de S. Bento de Xabregas, mç. 1, doc. 17.
1489.07.06	Beja	SCMS, C. 3.061.
1489.07 (pricipi)	Tavira	CDJII, 957; CDJIIM, 121.
1489.09 (final)	Tavira - altres llocs de l'Algarve	CDJII, 960; CDJIIM, 126-127.
1489.11.07	Évora	CDJII, 960; CDJIIM, 126-127.
1490.01.08	Évora	AML-AH, Ch. Régia, L.º 3º de D. João II, doc. 16, fls. 28-28v.
1490.04.19 a 22	Évora	CDJII, 967-968; CDJIIM, 153-154.
1490.05.13	Évora	ANTT, Corpo Cronológico, Parte I, mç. 1, n.º 15.
1490.05.24	Évora	AML-AH, Ch. Régia, L.º 3º de D. João II, doc. 16, fls. 28-28v.
1490.06.15	Évora	CDJII, 965; CDJIIM, 149.
1490.11.25	Mº Sª Mª do Espinheiro (Évora)	CDJII, 976; CDJIIM, 169.
1490.12.08	Évora	<i>Reyes Católicos</i> , III, 396-397.
1491.12.28	Évora	ADÉ-AHMÉ, sala 9, cx. 29, lº 73 (lº III de Originais), fl. 164.
1490.11.27- 10.01.1491	Évora	CDJII, 977-981; CDJIIM, 169-188.

1491.01.10	Vian-a-par-de-Alvito	CDJII, 981; CDJIIM, p.188.
1491.02.15 (abans de)- 04 (final)	Évora	CDJII, 981; CDJIIM, 189.
1491.05	Montemor-o-Novo	CDJII, 981; CDJIIM, 189.
1491.05	Coruche	CDJII, 981; CDJIIM, 189.
1491.05	Almeirim	CDJII, 982; CDJIIM, 189.
1491.06.15-1491.09.07	Santarém	CDJII, 982; CDJIIM, 190-200.
1491.09	M ^o S ^a M ^a das Virtudes (Aveiras de Baixo)	CDJII, 991; CDJIIM, 205.
1491.09	Alenquer	CDJII, 991; CDJIIM, 205.
1491.09	M ^o Varatojo (Torres Vedras)	CDJII, 991; CDJIIM, 205.
1491.09	Colares	CDJII, 991; CDJIIM, 205.
1491.10	Lisboa	CDJII, 991; CDJIIM, 205.
1492.05	Lisboa	CDJII, 1013; CDJIIM, 238.
1492.09.17	Lisboa	ANTT, Leitura Nova, Místicos 4, fls. 64-64v.
1492.12.17	Almeirim	ANTT, Ch. de D. João III, L.º 36, fl. 113v.
1493.03.21	Aldeia Gavinha	BNP, Colecções em Organização, cx. 28, VII (Arquivo da vila de Sintra).
1493.09 (final)	Torres Vedras	CDJIIM, 247; IDJII, 508-509.
1493.09 (final)	Sintra	CDJIIM, 247; IDJII, 508-509.
1493.10.2-12	Ermita de S ^a M ^a da Pena (Sintra)	CDJIIM, 247; IDJII, 508-509.
1494.04.04	Xabregas	AML-AH, Ch. da Cidade, L.º 1º de Provimento de Ofícios, doc. 68, fls. 74-74v.
1494.04.29	Évora	ADL, Dep. VI - Gaveta 1 - Doc. 2.
1494.05	Setúbal	CDJII, 1019; CDJIIM, 254; IDJII, 529.
1494.06.27	Setúbal	AML-AH, Ch. Régia, L.º 3º de D. João II, doc. 73, fls. 86-86v.
1494.07.05	Setúbal	AML-AH, Ch. Régia, L.º 3º de D. João II, doc. 75, fls. 88-88v.
1494.10	Évora	CDJII, 1020; CDJIIM, 254; IDJII, 543.

1495.04.07	Évora	AML-AH, Ch. Régia, L.º 3º de D. João II, doc. 83, f. 97-97v
1495.04.29	Évora	ADL, Dep. VI, Gaveta 1, doc. 2
1495.06.12	Évora	ADÉ-AHMÉ, Sala 9, Cx. 28, L.º 71, fl. 76.
1495.07	Alcáçovas	CDJII, 1021; CDJIIM, 271-272.
1495.09.15	Alcáçovas	Benevides, 282
1495.09 (final)	Viana-a-par-de-Alvito	CDJII, 1022; CDJIIM, 272; IDJII, 571.
1495.10 (principi)	Alcáçovas	CDJII, 1022; CDJIIM, 272; IDJII, 571.
1495.10.14	Alcácer do Sal	ADÉ-AHMÉ, Sala 9, cx. 29, L.º 73, fl. 126.
1495.10	Alcácer do Sal	CDJII, 1024; CDJIIM, 276.
1495.10.21	Alcácer do Sal	ADÉ-AHMÉ, Sala 9, cx. 29, L.º 73, fl. 129.
1495.10.25	Alcácer do Sal	CDM-I, 8.

TAULA 3
Itineraris d'Isabel de Castella i Aragó com a princesa

<i>Data</i>	<i>Lloc</i>	<i>Font</i>
1490.11.22	Elvas	CDJII, 974-975; CDJIIM, 166.
1490.11.23	Estremoz	CDJII, 975; CDJIIM, 167.
1490.11.24 a 26	Mº Sª Mª do Espinheiro (Évora)	CDJII, 976; CDJIIM, 168-169.
1490.11.27-1491.01.04	Évora	CDJII, 977-980; CDJIIM, 169-176; IDJII, 409.
1491.01.04	Mº Sª Mª do Espinheiro (Évora)	CDJII, 980; CDJIIM, 188; IDJII, 409.
1491.01.10	Viana-a-par-de-Alvito	CDJII, 981; CDJIIM, 188.
1491.02.10	Évora	ANTT, Leitura Nova, Estremadura L.º 2, fls. 85-85v.
1491.04.12	Évora	ANTT, Gavetas, Gaveta 15, mç. 5, n. 22.
1491.05	Montemor-o-Novo	CDJII, 981; CDJIIM, 189.
1491.05	Coruche	CDJII, 981; CDJIIM, 189.
1491.05	Almeirim	CDJII, 982; CDJIIM, 189.

1491.06.14	Santarém	CDJII, 982; CDJIIM, 190.
1491.08.28	Santarém	Ávila Seoane, Isabel, doc. 2.
1491.09.06	Santarém	Ávila Seoane, Isabel, doc. 4; Ávila Seoane, Isabel, doc. 5; Ávila Seoane, Isabel, doc. 6; Leitura Nova, Estremadura L.º 2, fls. 237-239.
1491.09.07	Santarém	Ávila Seoane, Isabel, doc. 8; Ávila Seoane, Isabel, doc. 9; Ávila Seoane, Isabel, doc. 10; Ávila Seoane, Isabel, doc. 11; Ávila Seoane, Isabel, doc. 12; Ávila Seoane, Isabel, doc. 13.
1491.09.09	Santarém	Ávila Seoane, Isabel, doc. 14; Ávila Seoane, Isabel, doc. 15.
1491.09.11	Abrantes - Ponte de Sor - Avis	CDJII, 990; CDJIIM, 205; IDJII, 441.
1491.09.12	Olivença	CDJII, 990; CDJIIM, 205.

TAULA 4
Itineraris d'Elionor de Lancaster com a reina vídua

<i>Data</i>	<i>Lloc</i>	<i>Font</i>
1495.10.26	Alcácer do Sal	CDJII, 1033; CDJIIM, 287; CDM-I, 9.
1495.12.14	Setúbal	AMP, A-PUB 776, fl. 36.
1496.02.03	Setúbal	BA, Cód. Ms. 51-V-69, fl. 205 apud. Leonor, 173.
1496.04.20	Azeitão	ADÉ-AHMÉ, Sala 9, Cx. 29, L.º 73, fl. 112.
1496.07.08	Lavradio	Benevides, 283.
1496.09.24	Alenquer	ADÉ-AHMÉ, Sala 9, Cx. 29, L.º 73, fl. 88.
1496.10.11	Alenquer	AML-AH, Ch. Régia, L.º 1º de D. Manuel I, doc. 7.
1496.10.22	Alenquer	ANTT; Ordem de Cister, M.º de S. Dinis de Odivelas, L.º 1, fl. 135.
1496.11.02	Alenquer	AML-AH, Ch. Régia, L.º 1º de D. Manuel I, doc. 10.
1496.11.04	Alenquer	AML-AH, Ch. Régia, L.º 1º de D. Manuel I, doc. 11.
1496.12.15	Alenquer	ANTT, Ordem dos Frades Menores, Província de Portugal, Convento de Santa Clara de Coimbra, Documentos particulares, mç. 38, n.º 15.
1497.07.17	Lavradio	Murate, 125.
1497.08.16	Lavradio	Murate, 125.

1497.12	Lavradio	CDM-I, 50.
1498.04.06	Lisboa	ANTT, Ch. de D. Manuel, L. 40, fl. 14.
1498.04.24	Lisboa	ANTT, Ch. de D. Manuel, L. 40, fls. 20-20v.
1498.04.26	Lisboa	ANTT, Ch. de D. Manuel, L. 40, fl. 20.
1498.04.30	Lisboa	ANTT, Ch. de D. Manuel, L. 40, fl. 15v.
1498.05.04	Lisboa	ANTT, Ch. de D. Manuel, L. 44, fl. 2v.
1498.05.09	Lisboa	ADÉ-AHMÉ, Sala 9, Cx. 29, L.º 73, fl. 59.
1498.05.10	Lisboa	ANTT, Ch. de D. Manuel, L. 29, fl. 120.
1498.06.20	Lisboa	ANTT, Ch. de D. Manuel, L. 37, fls. 27v-28.
1498.06.25	Lisboa	ANTT, Ch. de D. Manuel, L. 37, fls. 27v-28.
1498.07.15	Lisboa	ANTT, Ch. de D. Manuel, L. 13, fls. 42v-45.
1498.07.19	Lisboa	ANTT, Ch. de D. Manuel, L. 29, fls. 123-123v.
1498.07.20	Lisboa	ANTT, Ch. de D. Manuel, L. 37, fls. 27v-28.
1498.08.07	Lisboa	ANTT, Ch. de D. Manuel, L. 29, fls. 122-122v.
1498.09.01	Lisboa	ADÉ-AHMÉ, Sala 9, Cx. 29, L.º 73, fl. 90.
1498.09.06	Lisboa	ANTT, Ch. de D. Manuel, L. 44, fl. 1.
1498.09.12	Lisboa	PMM 3, doc. 45.
1498.09.13	Lisboa	ADÉ-AHMÉ, Sala 9, Cx. 29, L.º 73, fl. 86; PMM 3, doc. 46.
1498.09.14	Lisboa	ADÉ-AHMÉ, Sala 9, Cx. 29, L.º 73, fl. 85.
1498.09.18	Lisboa	ADÉ-AHMÉ, Sala 9, Cx. 29, L.º 73, fl. 87.
1498.09.20	Lisboa	ANTT, Ch. de D. Manuel, L. 29, fls. 124v-126.
1498.10.15	Lisboa	ADÉ-AHMÉ, Sala 9, Cx. 29, L.º 73, fl. 83.
1498.11.21	Lisboa	ADÉ-AHMÉ, Sala 9, Cx. 29, L.º 73, fl. 106.
1498.12.13	Lisboa	ADÉ-AHMÉ, Sala 9, Cx. 29, L.º 73, fl. 105.
1499.05.10	Lisboa	ADÉ-AHMÉ, Sala 9, Cx. 29, L.º 73, fl. 66.
1499.05.13	Lisboa	Murate, 126.
1499.09.04	Lisboa	ADÉ-AHMÉ, Sala 9, Cx. 29, L.º 73, fl. 47.
1500.01.10	Lisboa	ANTT, Corpo Cronológico, Parte I, mç. 3, n.º 1.
1500.05.31	Lisboa	CDM-I, 99.
1500.07.12	Lisboa	Murate, 126.
1501.04.15	Óbidos	ADL, Dep. VI, Gaveta 2, doc. 14.
1501.05.03	Lisboa	AMÉ-AHMÉ, Sala 9, cx. 29, L.º 73, fl. 1.

1501.05.24	Óbidos	ADL, Dep. VI, Gaveta 2, Doc. 14.
1502.06.06	Lisboa	CDJIII, 2-3
1502.06.17	Lisboa	AMÉ-AHMÉ, Sala 9, Cx. 29, L.º 73, fl. 8
1502.07.02	Lisboa	ANTT, M.º de S. Jerónimo de Penha Longa, mç. 5, n.º 6.
1502.10.22	Lisboa	ANTT, Ch. de D. João III, L.º 36, fl. 114.
1502.11.22	Lisboa	ANTT, M.º de S. Jerónimo de Penha Longa, mç. 12, n.º 22.
1503.04.04	Lisboa	ANTT, Leitura Nova, Místicos 5, fl. 25v.
1504.02.15	Lisboa	PMM 3, doc. 105.
1504.05.02	Lisboa	PMM 3, doc. 136.
1504.06.03	Caldas	Copilaçam, 103v.
1504.07.12	Lisboa	Murate, 126.
1504.11.20	Lisboa	ADL, Dep. VI, Gaveta 3, doc. 21.
1505.02.21	Lisboa	ADL Dep, VI, Gaveta 3, doc. 22.
1505.02.25	Lisboa	ANTT, Aclamações e Cortes, Suplemento de Cortes, mç. 4, doc. 66.
1505.04.04	Lisboa	ANTT, Gavetas, Gaveta 14, mç. 8, n.º 5.
1506.08.14	Lisboa	ANTT, Corpo Cronológico, Parte I, mç. 5, n.º 109.
1507.05.11	Caldas	ADL, Dep. VI, Gaveta 3, Doc. 25.
1507.11.23	Alenquer	ADL, Dep. VI, Gaveta 3, Doc. 26.
1507.12.29	Lisboa	ADL, Dep. VI, Gaveta 3, Doc. 29.
1508.09.19	Xabregas	Benevides, 285.
1508.10.03	Lavradio	AML-AH, Ch. Régia, L.º 3.º de D. Manuel I, doc. 13, fls. 20-20v.
1508.12.11	Lavradio	MHC/HDL, L.º 1.º de Notas, fl. 16.
1509.03.01	Xabregas	Murate, 126.
1509.03.02	Xabregas	Murate, 126.
1509.05.04	Xabregas	AML-AH, Ch. Régia, L.º 3.º de D. Manuel I, doc. 23, fls. 32-32v.
1509.06.23	Xabregas	Notícia, fl. 35.
1509.08.16	Xabregas	Benevides, 285-286.
1509.08.20	Xabregas	AML-AH, Ch. da Cidade, L.º 1.º de Provimento de Ofícios, doc. 109, fls. 6-6v.

1509.10.26	Xabregas	AML-AH, Ch. da Cidade, L.º 1º de Provimento de Ofícios, doc. 119, fls. 127-127v.
1510.03.12	Torres Vedras	ANTT, Corpo Cronológico, Parte I, mç. 8, n.º 96.
1510.04.17	Almada	MHC/HDL, L.º 1.º do Registo Geral (inv. 255), fl. 29.
1510.07.08	Xabregas	AML-AH, Ch. da Cidade, L.º 1º de Provimento de Ofícios, doc. 123, fls. 131-131v.
1510.07.29	Xabregas	ANTT, Gavetas, Gaveta 20, mç. 1, n.º 52.
1510.08.29	Xabregas	AML-AH, Ch. da Cidade, L.º 1º de Provimento de Ofícios, doc. 125, fls. 133-133v.
1510.09.06	Xabregas	Murate, 126.
1510.11.18	Xabregas	AML-AH, Ch. Régia, L.º 3º de D. Manuel I, I doc. 79, fls. 96-96v.
1511.07.17	Lisboa	ANTT, Corpo Cronológico, Parte I, mç. 11, doc. 112.
1511.07.21	Lisboa	ANTT, Corpo Cronológico, Parte I, mç. 27, doc. 32.
1512.03.12	Lisboa	ANTT, Colegiada de S. Martinho, mç. 9, n.º 357.
1512.03.18	Lisboa	PMM 3, doc. 29.
1512.04.17	Lisboa	SCMS, C. 3.067.
1512.04.27	Lisboa	MHC/HDL, L.º 1.º do Registo Geral (inv. 255), fls. 3-3v.
1512.06.02	Lisboa	ANTT, Corpo Cronológico, Parte II, mç. 33, n.º 4.
1512.07.22	Lisboa	Murate, 126.
1514.02.16	Lisboa	Murate, 127.
1514.01.21	Lisboa	ANTT, Corpo Cronológico, Parte I, mç. 14, n.º 73.
1514.07.28	Lisboa	ANTT, Corpo Cronológico, Parte I, mç. 15, n.º 96.
1514.11.23	Lisboa	ANTT, Ch. de D. João III, L.º 36, fls. 114-114v.
1515.04.14	Lisboa	Murate, 127.
1515.04.20	Lisboa	Murate, 127.
1515.05.01	Xabregas	ANTT, Corpo Cronológico, Parte II, mç. 56, n.º 200.
1515.11.02	Lisboa	Murate, 127.
1515.11.16	Lisboa	ANTT, Corpo Cronológico, Parte II, mç. 62, n.º 18.
1515.12.10	Lisboa	ANTT, Corpo Cronológico, Parte I, mç. 20, n.º 135.
1516.02.04	Xabregas	ANTT, Corpo Cronológico, Parte II, mç. 63, n.º 79.
1516.05.07	Lisboa	ANTT, Ordem de S. Jerónimo, M.º de S. Jerónimo de Penha Longa, mç. 12, n.º 24.

1516.11.26	Lisboa	MHC/HDL, L.º 1.º do Registo Geral (inv. 255), fls. 76-76v.
1516.12.10	Lisboa	ANTT, Corpo Cronológico, Parte I, mç. 20, n.º 135.
1516.12.18	Lisboa	MHC/HDL, L.º 1.º do Registo Geral (inv. 255), fls. 91-91v.
1517.02.21	Lisboa	ANTT, Colegiada de S. Martinho de Sintra, mç. 9, n.º 360.
1517.03.07	Lisboa	ANTT, Colegiada de S. Martinho de Sintra, mç. 10, n.º 364.
1517.07.02	Lisboa	ANTT, Fundo Família Saldanha e Castro Falcão Trigoso, mç. 1, doc. 15.
1517.08.14	Lisboa	ANTT, Corpo Cronológico, Parte II, mç. 71, n.º 31.
1517.09.17	Xabregas	Leão, 263.
1517.12.09	Lisboa	ANTT, Corpo Cronológico, Parte I, mç. 22, n.º 126.
1517.12.14	Lisboa	ANTT, Corpo Cronológico, Parte I, mç. 22, n.º 129.
1517.12.25	Lisboa	Copilaçam, 60.
1518.01.26	Lisboa	ANTT, Ch. de D. João III, L.º 36, fl. 114.
1518.07.15	Lisboa	ANTT, Corpo Cronológico, Parte II, mç. 76, n.º 64.
1518.09.01	Aldeia Gavinha	Peste, 40.
1518.10.18	Aldeia Gavinha	ADL, Dep. IV-3-B-1, fl. 221.
1518.11.02	Aldeia Gavinha	ADL, Dep. IV-3-B-1, fls. 222v-223.
1518.11.04	Aldeia Gavinha	Peste, 40.
1518.11.05	«Terras pertencentes a Aldeia Galega»	Peste, 40.
1518.11.06	Caldas	ADL, Dep. IV-3-B-1, fl. 223v.
1518.11.08	Caldas	Peste, 43.
1518.11.23	Caldas	ADL, Dep. IV-3-B-1, fl. 228v.
1518.11.26	Caldas	Peste, 43.
1518.11.29	Caldas	ANTT, Corpo Cronológico, Parte I, mç. 23, n.º 138.
1518.12.11	Caldas	Antigos, imagen VI.
1518.12.18	Caldas	ADL, Dep. IV-3-B-1, fl. 234.
1519.01.27	Caldas	ADL, Dep. IV-3-B-1, fl. 238.
1519.02	Caldas	ADL, Dep. IV-3-B-1, fls. 246-246v.
1519.02.14	Caldas	ADL, Dep. IV-3-B-1, fl. 242v.

1519.03.07	Caldas	ADL, Dep. VI, Gaveta 4, Doc. 34.
1519.03.12	Caldas	Peste, 43.
1519.03.13	Caldas	ADL, Dep. IV-3-B-1, fl. 247.
1519.03.14	Caldas - Muge	ADL, Dep. IV-3-B-1, fl. 247.
1519.03.23	Muge	ADL, Dep. IV-3-B-1, fl. 249v.
1519.03.30	Muge	ADL, Dep. IV-3-B-1, fls. 249-250.
1519.04.14	Muge	ANTT, Corpo Cronológico, Parte I, mç. 24, n.º 60.
1519.11.18	Xabregas	ANTT, Gavetas, Gaveta 15, mç. 19, n.º 17.
1520.03.16	Xabregas	SCMS, cx. 1, doc. 2.
1520.03.25	Xabregas	SCMS, Tombo do hospital de Sintra, doc. 3.
1520.04.12	Vila Franca de Xira	AML-AH, Ch. Régia, L.º 4º de D. Manuel I, doc. 116, fls. 141-141v.
1520.05.07	Vila Franca de Xira	AML-AH, Ch. da Cidade, L.º 1º de Provimento de Ofícios, doc. 168, fls. 179-179v.
1520.05.14	Vila Franca de Xira	AML-AH, Ch. da Cidade, L.º 1º de Provimento de Ofícios, doc. 170, fls. 181-181v.
1520.08.23	Vila Franca de Xira	Ferragudo, 45-46.
1520.11.02	Caldas	MHC/HDL/C70-II, fl. 299.
1520.11.06	Vila Franca de Xira	MHC/HDL/C70-II, fl. 303v.
1521.01	Xabregas	Correia, 128.
1521.01.08	Xabregas	MHC/HDL/C70-II, fl. 304.
1521.03.12	Xabregas	MHC/HDL, L.º 1.º do Registo Geral (inv. 255), fl. 9.
1521.04.19	Lisboa	AML-AH, Ch. Régia, L.º 4º de D. Manuel I, doc. 128, fls. 154-154v.
1521.05.11	Lisboa	ANTT, Corpo Cronológico, Parte I, mç. 28, n.º 11.
1521.08.04	Lisboa	Hida, 325-326.
1521.09.22	Lisboa	MHC/HDL/C70-II, fl. 345v.
1523.01.16	Lisboa	ANTT, Ch. De D. João III, L.º 56, fl. 161v-162.
1523.04.28	Vila Franca de Xira	ANTT, Gavetas, Gaveta 17, mç. 1, n.º 18; mç. 9, n.º 12.
1523.07.13	Vila Franca de Xira	ANTT, Corpo Cronológico, Parte I, mç. 29, n.º 94.

1523.07.18	Vila Franca de Xira	ANTT, Corpo Cronológico, Parte I, mc. 29, n.º 96.
1523.10.07	Vila Franca de Xira	ADL, Dep. IV-3-B-2, fls. 78-78v.
1523.10.16	Vila Franca de Xira	ADL, Dep. IV-3-B-2, fls. 78v-79.
1523.12.04	Xabregas	ADL, Dep. IV-3-B-2, fl. 82.
1523.12.09	Alhandra	ADL, Dep. IV-3-B-2, fl. 82v.
1523.12.10	Xabregas	BNP, Ms. 255, n.º 14, fls. 1-2
1524.03.09	Xabregas	ADL, Dep. IV-3-B-2, fls. 86 e 88v.
1524.03.22	Lisboa	ADL, Dep. IV-3-B-2, fls. 89v-90.
1524.04.16	Lisboa	ADL, Dep. IV-3-B-2, fl. 92v.
1524.05.11	Lisboa	ADL, Dep. IV-3-B-2, fl. 96.
1524.05.17	Xabregas	ALDRA, Dep. IV-3-B-2, fl. 97.
1524.09.27	Xabregas	ADL, Dep. IV-3-B-2, fl. 121.
1525.05.17	Alenquer	ADL, Dep. IV-3-B-3, fl. 319.
1525.06.07	Alenquer	ADL, Dep. IV-3-B-3, fl. 321v.
1525.06.08	Alenquer	ADL, Dep. IV-3-B-3, fl. 321v.
1525.07.10	Aldeia Gavinha	ADL, Dep. IV-3-B-3, fl. 327.
1525.07.17	Aldeia Gavinha	ADL, Dep. IV-3-B-3, fl. 327v.
1525.07.26	Alhandra	ADL, Dep. IV-3-B-3, fl. 332.
1525.09.01	Aldeia Galega	ADL, Dep. IV-3-B-3, fl. 332v.
1525.09.14	Alhandra	ADL, Dep. IV-3-B-3, fl. 334.
1525.11	Alhandra	ANTT, Corpo Cronológico, Parte I, mc. 33, n.º 31, fl. 9.

TAULA 5
Itineraris d'Isabel de Castella i Aragó com a reina consort

<i>Data</i>	<i>Lloc</i>	<i>Font</i>
1497.10	Valencia de Alcántara	CDM-I, 48.
1497.10	Castelo de Vide	CDM-I, 48.
1497.11 e 12	Évora	CDM-I, 49.
1497.11.13	Évora	Reyes Católicos III, 474; Ávila Seoane, Isabel, doc. 19.
1497.11.14	Évora	Ávila Seoane, Isabel, doc. 20.
1497.12	Lavradio	CDM-I, 50.
1497.12	Lisboa	CDM-I, 50.
1498.03.29	Lisboa	CDM-I, 53.
1498.04	Setúbal - Évora - Estremoz - Elvas	CDM-I, 53; AGS. C e SR, Leg. 47, fols. 250-251.

TAULA 6
Itineraris de Maria de Castella i Aragó com a reina consort

<i>Data</i>	<i>Lloc</i>	<i>Font</i>
1500.10.30	Alcácer do Sal	CDM-I, 104.
1500.11.08	Almada	Reyes Católicos, III, 61.
1500.11.20-24	Lisboa	Reyes Católicos, III, 66-67.
1500.11.25	Lisboa	Ávila Seoane I, doc. 3.
1500.12.24-25	Lisboa	Reyes Católicos, III, 77-85.
1501.02.19	Lisboa	Ávila Seoane I, doc. 4; ANTT, Gavetas, Gaveta 15, mç. 13, n.º 18.
1501.02.20	Lisboa	Ávila Seoane I, doc. 5; ANTT, Corpo Cronológico, Parte II, mç. 3, n.º 79; Gavetas, Gaveta 15, mç. 14, n.º 30; Corpo Cronológico, Parte I, mç. 3, doc. 43.
1501.03.29	Lisboa	Ávila Seoane I, doc. 6.
1501.06.30	Sintra	Ávila Seoane I, doc. 7.
1502.03.02	Lisboa	Ávila Seoane I, doc. 8.
1502.05.09-16	Lisboa	Ávila Seoane I, doc. 9.
1502.06.06	Lisboa	CDJIII, 2-3; CDM-I, 139-140.

1503.02.18	Lisboa	Ávila Seoane I, doc. 10.
1503.03.24	Lisboa	Ávila Seoane I, doc. 11.
1503.07.20	Sintra	Ávila Seoane I, doc. 12.
1503.10.24	Lisboa	CDM-I, 163.
1504.02.13	Lisboa	Freire, 444-445.
1504.02.20-22	Lisboa	Ávila Seoane I, doc. 13.
1504.07.02	Lisboa	Ávila Seoane I, doc. 16.
1504.10.10	Lisboa	Ávila Seoane I, doc. 17.
1504.11.18-19	Lisboa	Ávila Seoane I, doc. 18.
1504.12.09-10	Lisboa	Ávila Seoane I, doc. 19.
1504.12.31	Lisboa	CDM-I, p.175.
1505.02.10	Lisboa	Ávila Seoane I, doc. 20.
1505.04.02	Lisboa	Ávila Seoane I, doc. 21.
1505.06.20	Lisboa	Ávila Seoane I, doc. 22.
1505.09.27	Sintra	Ávila Seoane I, doc. 23.
1505.10.03	Lisboa	Ávila Seoane I, doc. 24.
1505.10.06	Lisboa	Ávila Seoane I, doc. 25.
1505.10.17	Lisboa	Ávila Seoane I, doc. 27.
1505.11.03-04	Almeirim	Ávila Seoane I, doc. 28.
1506.03.03	Abrantes	CDM-I, 223-224; CDM-II, 39.
1506.04.16	Abrantes	Ávila Seoane I, doc. 29.
1506.04.16-17	Abrantes	Ávila Seoane I, doc. 30.
1506.04.16	Abrantes	Ávila Seoane I, doc. 29.
1506.06 (final)	Tomar - Coïmbra	CDM-II, 59.
1506.07.22	Coïmbra	Ávila Seoane I, doc. 31.
1506.07.24	Coïmbra	Ávila Seoane I, doc. 32.
1506.08.05	Coïmbra	Ávila Seoane I, doc. 33.
1506.09.01	Coïmbra	Ávila Seoane I, doc. 34.
1506.11.06	Tomar	Ávila Seoane I, doc. 35.
1506.12.03-04	Tomar	Ávila Seoane I, doc. 36.
1507.01.02	Tomar	Ávila Seoane I, doc. 39.
1507.01.02-14	Tomar	Ávila Seoane I, doc. 37.
1507.01.21	Tomar	ANTT, Corpo Cronológico, Parte 2, mç. 12, n.º 67.

1507.02.06-12	Tomar	Ávila Seoane I, doc. 40.
1507.03.06	Tomar	Ávila Seoane I, doc. 42.
1507.03.06	Tomar	Ávila Seoane I, doc. 41.
1507.04.02	Tomar	Ávila Seoane I, doc. 43.
1507.04.02	Tomar	Ávila Seoane I, doc. 44.
1507.04.20	Abrantes	Ávila Seoane I, doc. 45.
1507.05.17	Abrantes	Ávila Seoane II, doc. 46.
1507.05.29	Abrantes	Ávila Seoane II, doc. 47.
1507.06.05	Abrantes	CDM-II, 59.
1507.06.09	Abrantes	Ávila Seoane II, doc. 48.
1507.06.16	Abrantes	Ávila Seoane II, doc. 49.
1507.07.03	Abrantes	Ávila Seoane II, doc. 50.
1507.07.21	Abrantes	Ávila Seoane II, doc. 51.
1507.08.02	Abrantes	Ávila Seoane II, doc. 52.
1507.10.05	Abrantes	Ávila Seoane II, doc. 53.
1507.10.21	Almeirim	Ávila Seoane II, doc. 54.
1507.11.05	Almeirim	Ávila Seoane II, doc. 55.
1507.11.07	Almeirim	Ávila Seoane II, doc. 56.
1507.11.15	Almeirim	Ávila Seoane II, doc. 57.
1507.11.17	Almeirim	Ávila Seoane II, doc. 58.
1507.11.19	Almeirim	Ávila Seoane II, doc. 60.
1507.12.03	Almeirim	Ávila Seoane II, doc. 61.
1507.12.14	Almeirim	Ávila Seoane II, doc. 62.
1508.01.19	Almeirim	Ávila Seoane II, doc. 63.
1508.02.12	Almeirim	Ávila Seoane II, doc. 64.
1508.02.28	Almeirim	Ávila Seoane II, doc. 65.
1508.03.05	Almeirim	Ávila Seoane II, doc. 66.
1508.03.25	Almeirim	Ávila Seoane II, doc. 67.
1508.05.16	Almeirim	AML-AH, Ch. Régia, L.º 3.º de D. Manuel I, doc. 5, fls. 12-12v.
1508.07.14	Sintra	Benevides, 306-307.
1508.07.20	Sintra	Ávila Seoane II, doc. 68.
1508.08.10	Sintra	AML-AH, L.º 1.º do Provimento de Ofícios, doc. 102, fls. 108-108v.
1508.10.27	Lisboa	RAH, Colección Salazar y Castro, A-10, n.º 24.
1508.12.02	Évora	BNF, Esp. 318, 54.
1509.01.23	Évora	Ávila Seoane II, doc. 71.

1509.01.25	Évora	Ávila Seoane II, doc. 72.
1509.03.20	Évora	Ávila Seoane II, doc. 73.
1509.04.23	Évora	CDM-II, 128.
1509.04.23	Évora	Ávila Seoane II, doc. 74.
1509.04.23	Évora	Ávila Seoane II, doc. 75.
1509.05.18	Évora	Ávila Seoane II, doc. 76.
1509.06.21	Évora	Ávila Seoane II, doc. 77.
1509.07.03	Évora	Ávila Seoane II, doc. 78.
1511.01.27	Almeirim	Ávila Seoane II, doc. 80.
1511.07.03	Lisboa	Ávila Seoane II, doc. 81.
1511.07.13	Lisboa	ANTT, Corpo Cronológico, Parte I, mç. 10, n.º 61.
1511.08.14	Lisboa	Ávila Seoane II, doc. 82.
1512.01.31	Lisboa	CDM-III, 99; CDM-III, 265; Ávila Seoane II, doc. 83.
1512.06.22	Lisboa	ANTT, Corpo Cronológico, Parte I, mç. 11, n.º 22.
1512.12.07	Évora	Ávila Seoane II, doc. Doc. 84.
1513.01.16	Lisboa	Ávila Seoane II, doc. 89.
1513.02.27	Évora	Ávila Seoane II, doc. 85.
1513.03.03	Évora	Ávila Seoane II, doc. 86.
1513.06.26	Lisboa	ANTT, Corpo Cronológico, Parte I, mç. 13, n.º 10.
1513.07.25	Lisboa	Ávila Seoane II, doc. 87.
1513.10.18	Lisboa	Ávila Seoane II, doc. 88.
1513.11 - 1514.02	Almeirim	CDM-III, 195.
1514.02.19	Alverca	CDM-III, 195.
1515.01.16	Lisboa	Ávila Seoane II, doc. 90.
1515.03.29	Lisboa	Ávila Seoane II, doc. 91.
1515.09.07	Lisboa	CDM-III, 249.
1516.04.11	Almeirim	ANTT, Corpo Cronológico, Parte II, mç. 64, n.º 26.
1516.07.14	Lisboa	Ávila Seoane II, doc. 92.
1516.07.26	Lisboa	Ávila Seoane II, doc. 93.
1516.09.09	Lisboa	CDM-IV, 17.
1516.10.26	Lisboa	Relações, pp. 199-200.
1517.01.02	Lisboa	ANTT, Corpo Cronológico, Parte II, mç. 68, n.º 8.
1517.03.07	Lisboa	CDM-IV, 49.

TAULA 7
Itineraris de Elionor d'Àustria com a reina consort

<i>Data</i>	<i>Lloc</i>	<i>Font</i>
1518.11.23	Raya - Castelo de Vide	CDM-IV, 74-77
1518.11.24	Castelo de Vide	CDM-IV, 77.
1518.11.25	Crato	CDM-IV, 77.
1518.11.27	Ponte de Sor	CDM-IV, 77.
1518.11.28	Chamusca	CMD-IV, 77.
1518.11.29	Almeirim	CDM-IV, 77-78.
1519.01.26	Almeirim	ANTT, Gavetas, Gaveta 15, mç. 15, n.º 3.
1519 (estiu)	Évora	CDM-IV, 79.
1519.09.23	Évora	AML-AH, Ch. Da Cidade, L.º 1.º do Provimto de Ofícios, doc. 165 fl. 176-176v.
1519.11.10	Évora	Benevides, 325.
1520.02.18	Évora	CDM-IV, 158.
1521.01	Almeirim - Lavradio	Correia, 128.
1521.01	Lisboa	CDM-IV, 158.
1521.04.07	Lisboa	Hida, 321
1521.06.08	Lisboa	CDM-IV, 159.
1521.08.04-08	Lisboa	Hida, 325-334
1521.12.04-13	Lisboa	CDM-IV, 196.
1521.12.17-19	Lisboa	Annaes, 20-22.
1521.12.19	Lisboa-Xabregas	CDJIII, fl. 8v.
1522-1523	Lisboa	CDJIII, fl. 19-19v.
1523	Lisboa-Muge	CDJIII, fl. 19v.
1523.05.11	Muge	ANTT, Gavetas, Gaveta 20, mç. 6, n.º 44.
1523.05	Muge - Pavia - Raya	CDJIII, fl. 42v.

Sigles i abreviatures

- ADÉ-AHMÉ – Arquivo Distrital de Évora, Arquivo Histórico Municipal de Évora
 ADL – Arquivo Distrital de Leiria
 AGS – Archivo General de Simancas
 AHMÉ – Arquivo Histórico Municipal de Évora
 AMFaro – Arquivo Municipal de Faro
 AML-AH – Arquivo Municipal de Lisboa, Arquivo Histórico
 AMP – Arquivo Municipal do Porto
 Annaes – L. SOUSA, *Annaes de El Rei Dom João III*, ed. d'A. HERCULANO, Lisboa, Typ. da Sociedade Propagadora do Conhecimento, 1844.
 ANTT – Arquivo Nacional da Torre do Tombo
 Antigos – MANUEL II, *Livros Antigos Portugueses 1489-1600 da Bibliotheca de Sua Majestade Fidelissima*, Londres-Cambridge, Maggs Bros - Imprensa da Universidade de Cambridge, 1929.
 ASF – Archivio di Stato di Firenze
 Ávila Seoane, Isabel – N. ÁVILA SEOANE, «Documentos de las hijas de los Reyes Católicos: Isabel», *De Medio Aevo*, vol. 4, núm. 2, 8, 2015, 163-194.
 Ávila Seoane, I – N. ÁVILA SEOANE, «Documentos de las hijas de los Reyes Católicos: María (Primera Parte)», *De Medio Aevo*, vol. 5, núm. 1, 9, 2016, 139-198.
 Ávila Seoane, II – N. ÁVILA SEOANE, «Documentos de las hijas de los Reyes Católicos: María (Segunda Parte)», *De Medio Aevo*, vol. 5, núm. 2, 10, 2016, 241-293.
 BA – Biblioteca da Ajuda
 Benevides – F. F. BENEVIDES, *Rainhas de Portugal*, Lisboa, Livros Horizonte, 2007.
 BNP – Biblioteca Nacional de Portugal
 BNF – Bibliothèque Nationale de France
 CDAV – R. PINA, «Chronica do Senhor Rey D. Affonso V», dins *Crónicas de Rui de Pina*, ed. M. L. ALMEIDA, Porto, Lello & Irmão, 1977, 577-881.
 CDJII – R. PINA, «Chronica d'ElRei Dom João II», dins *Crónicas de Rui de Pina*, ed. M. L. Almeida, Porto, Lello & Irmão, 1977, 883-1033.
 CDJIIM – G. RESENDE, «Crónica de D. João II», dins *Crónica de D. João II e Miscelânea*, ed. de J. V. SERRÃO, Lisboa, IN-CM, 1973, 1-296.
 CDJIII – F. ANDRADA, *Cronica do muyto alto e muito poderoso Rey destes Reynos de Portugal Dom João o III deste nome*, Lisboa, Jorge Rodriguez, 1613.
 CDM-I a IV – D. GÓIS, *Crónica do Felicíssimo Rei D. Manuel*, part I a part IV, ed. de J. M. T. CARVALHO i D. LOPES, Coimbra, Imprensa da Universidade, 1926.
 Ch. – Chancelaria
 Cód. – Códice
 Copilaçam – G. VICENTE, *Copilaçam de todas as obras de Gil Vicente*, Lisboa, Andrés Lobato, 1586.
 Correia – G. CORREIA, *Crónicas de D. Manuel e de D. João III (até 1533)*, ed. de J. P. COSTA, Lisboa, Academia das Ciências, 1992.
 CPDJ – D. GÓIS, *Crónica do Príncipe D. João*, ed. de G. A. RODRIGUES, Lisboa, UNL, 1977.
 cx – caixa

doc. – documento

Ferragudo – D. ROQUE, D. VIVAS, I. E. MEDEIROS i J. P. FÉTEIRA, *Ferragudo. 500 anos de criação do lugar (1520-2020)*, Lagoa, Município de Lagoa, 2020.

fl. – fólio

fls. – fólhos

Freire – A. B. FREIRE, *Brasões da Sala de Sintra*, Lisboa, Imprensa Nacional, 1973.

Hida – G. RESENDE, «Hida da infanta Dona Beatriz pera Saboya», dins *Crónica de D. João II e Miscelânea*, ed. J. V. SERRÃO, Lisboa, IN-CM, 1973, 319-334.

IDJII – J. V. SERRÃO, *Itinerários de El-rei D. João II (1481-1495)*, Lisboa, Academia Portuguesa da História, 1993.

Leão – D. N. LEÃO, *Descrição do Reino de Portugal*, Lisboa, Centro de História, 2002.

Leonor – I. G. SÁ, *De princesa a rainha-velha. Leonor de Lencastre*, Lisboa, Círculo de Leitores, 2011.

L.º – Livro

M.º – Mosteiro

mç. – Maço

Ms. – Manuscrito

MHC/HDL – Museu do Hospital das Caldas / Hospital Rainha D. Leonor

Murate – I. C. SOUSA, «A rainha D. Leonor e as Murate de Florença (notas de investigação)», *Revista da Faculdade de Letras - História* 4, 1987, 119-134.

Notícia – Biblioteca Nacional de Lisboa (BNL), Cod. 12979 (M. do Sacramento, Notícia da fundação do Convento da Madre de Deos das Religiozas Descalças de Lisboa, da primeira regra de Nossa Madre Santa Clara... anno de 1639).

Peste – L. RODRIGUES, «Fugindo à peste: a rainha D. Leonor nas Caldas de Óbidos (1518-1519)», dins A. CURVELO (coord.), *Casa Perfeitíssima. 500 anos da fundação do mosteiro da Madre de Deus*, Lisboa, Museu Nacional do Azulejo, 2009, 39-47.

PMM 3 – *Portugaliae Monumenta Misericordiarum*, vol. 3, ed. de J. PAIVA i I. G. SÁ, Lisboa, União das Misericórdias Portuguesas, 2004.

Provas – A. C. SOUSA, *Provas da história genealógica da Casa Real portuguesa*, ed. de M. L. ALMEIDA i C. PEGADO, T. II, Parte I, Lº IV, Coïmbra, Atlântida, 1947.

Relações – P. A. CARNEIRO, *Relações de Pero da Álçova Carneiro*, ed. d'E. C. ANDRADA, Lisboa, Imprensa Nacional Casa da Moeda, 1937.

Reyes Católicos – A. de LA TORRE i L. SUÁREZ FERNÁNDEZ, *Documentos referentes a las relaciones con Portugal durante el reinado de los Reyes Católicos*, Madrid, Consejo Superior de Investigaciones Científicas, - Patronato Menéndez Pelayo, 1958.

SCMS – Santa Casa da Misericórdia de Sintra.